

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Оксана Семенюк

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

**Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія.
Орфоепія. Графіка. Орфографія**

Збірник вправ і завдань
2-ге видання, виправлене і доповнене

Івано-Франківськ
2018

УДК 811.161.2:81'342
ББК 81.2 Ук-1
С 30

Рекомендовано до друку вченою радою Факультету філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол №1 від 29 серпня 2018 р.).

Рецензенти:

Н. Я. Іванишин – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника);

Л. Б. Наконечна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри педагогіки початкової освіти (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника).

Відповідальний редактор:

В. В. Грещук – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Семенюк О. А.

С 30 Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія: збірник вправ і завдань. Вид. 2-е, доповнене і перероблене. Івано-Франківськ: видавець Голіней О.М., 2018. 168 с.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Вступ.....	6
Фонетика як лінгвістична дисципліна.....	27
Класифікація звуків.....	40
Зміни приголосних звуків у потоці мовлення.....	58
Асиміляція.....	58
Дисиміляція	66
Фонетичне подовження	68
Спрощення.....	69
Узагальнення.....	72
Фонологія	89
Морфонологія	100
Орфоепія.....	112
Графіка.....	128
Орфографія.....	143
Словник термінів.....	155
Список рекомендованої літератури.....	160

ПЕРЕДМОВА

Курс „Сучасна українська літературна мова” займає важливе місце в системі підготовки майбутніх філологів. Пропонований збірник вміщує вправи, тестові завдання, контрольні питання та словник термінів з розділів „Вступ”, „Фонетика”, „Фонологія”, „Морфонологія”, „Орфоепія”, „Графіка”, „Орфографія”, з яких студенти починають вивчення курсу, і відповідає його програмі.

Робота зі збірником сприятиме закріпленню, удосконаленню й систематизації знань про звукову будову мови, членування потоку мовлення на фонетичні одиниці, артикуляційні й акустичні характеристики голосних і приголосних звуків, зміни звуків у потоці мовлення, функції, диференційні ознаки та звукові реалізації фонем сучасної української літературної мови, чергування фонем, їх історичну основу і роль у мові, графічну систему сучасної української літературної мови, її орфоепічні й орфографічні норми.

Оскільки про рівень знань з фонетики чи не найкраще свідчить вміння передавати всі відтінки вимови звуків за допомогою фонетичної транскрипції, значна частина вправ у збірнику передбачає фонетичний запис слів і текстів та спрямована на те, щоб навчити студентів фахово послуговуватися засобами фонетичного письма.

Запропоновані вправи й завдання сприяють засвоєнню орфоепічних і орфографічних норм та підвищенню загального рівня культури мовлення студентів. Особливу увагу у збірнику звернено на опрацювання орфографічних правил, які відбивають зв'язок фонетики та правопису, зокрема правил уживання апострофа, знака м'якшення, написання слів, у яких відбуваються чи відбулися різні звукові зміни (асиміляція, дисиміляція, спрощення, подовження), оскільки важливо, щоб студенти засвоїли не лише теоретичні відомості про природу, історичну основу й типологію фонетичних процесів, а й правопис слів, у яких вони спостерігаються.

Матеріал для вправ дібрано з кращих творів української літератури, починаючи з текстів письменників ХІХ століття і завершуючи зразками сучасного українського письменства. Це розвиватиме в майбутніх філологів чуття слова, сприятиме

формуванню їх естетичних смаків, зрештою, зробить роботу зі збірником пізнавальною і цікавою. У ньому також використано твори дитячої літератури, оскільки завдяки своїй виразності і багатій фонічній організації вони добре надаються для орфоепічного й фонетичного аналізів.

Збірник укладено з урахуванням зв'язків фонетики з іншими розділами лінгвістики: морфемікою, словотвором, морфологією, історичною граматиною, етимологією, культурою мови.

Запропоновані різнотипні вправи, завдання та питання можуть бути використані для практичних занять, самотійної роботи студентів, контрольної перевірки й самоперевірки знань.

ВСТУП

Вправа 1. Доберіть і запишіть 5 висловів відомих людей (письменників, учених, громадських діячів) про українську мову. Ті, що сподобались найбільше, вивчіть напам'ять.

Вправа 2. Прочитайте й перепишіть подані вислови про мову. Визначте, кому вони належать.

1. Раби – це нація, котра не має Слова. Тому й не зможе захистити себе. 2. Мова – коштовний скарб народу. 3. А Вкраїни ж мова – мов те сонце дзвінкотюче, мов те золото котюче, вся і давність, і обнова, – українська мова. 4. О рідне слово, хто без тебе я? Німий жебрак, старцюючий бродяга? Мертвяк, оброслий плиттям саркофага, прах, купа жалюгідного рам'я... Моя ти – пісня, сила і відвага, моє вселюдське й мамине ім'я. 5. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почування. 6. Мово! Велична молитво наша у своїй нероздільній трійці, що єси Ти і Бог Любов, і Бог Віра, і Бог Надія. 7. Коли зникає народна мова – народу нема більше!.. Відберіть у народу все – і він усе може повернути, але відберіть мову – і він ніколи більше не створить її, нову батьківщину навіть може створити народ, але мови ніколи; вмерла мова в устах народу – вмер і народ. 8. Слова росли із ґрунту, мов жита. Добірним зерном колосилась мова. Вона як хліб. Вона мені свята. І кров'ю предків тяжко пурпурова. 9. І тобі рости, не в'януть зроду, Квітуть в поемах і віршах, Бо в тобі – великого народу Ніжна і замріяна душа. 10. Як гул століть, як шум віків, як бурі подих – рідна мова, вишневих ніжність пелюстків, сурма походу світанкова, неволі стогін, волі спів, життя духовного основа.

Вправа 3. Ознайомтесь із основними положеннями документів, у яких визначено статус української мови і регламентовано її функціонування в різних сферах суспільного життя. Законспекуйте статтю 10 Конституції України. Як змінювалося розуміння ролі української мови в суспільстві у період, коли було прийнято ці документи? Наскільки

ефективною, на ваш погляд, є мовна політика, спрямована на утвердження української мови як державної, у сучасній Україні?

I.

ЗАКОН УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Про мови в Українській РСР

Українська РСР визнає життєдайність та суспільну цінність усіх національних мов і беззастережно гарантує своїм громадянам національно-культурні та мовні права, виходячи з того, що тільки вільний розвиток і рівноправність національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення та зміцнення дружби народів.

Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу.

Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності.

Виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної в Українській РСР, а російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР – обов'язок державних, партійних, громадських органів та засобів масової інформації республіки. Вибір мови міжособового спілкування громадян Української РСР є невід'ємним правом самих громадян.

[...]

Стаття 2. Державна мова Української РСР

Відповідно до Конституції Української РСР (888-09, 254к/96-ВР) державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова.

Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

Республіканські і місцеві державні, партійні, громадські органи, підприємства, установи і організації створюють всім громадянам

необхідні умови для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею.

Стаття 3. Мови інших національностей в Українській РСР

Українська РСР створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці.

[...]

Стаття 4. Мови міжнаціонального спілкування

Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови.

Українська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР.

[...]

Стаття 6. Обов'язок службових осіб володіти мовами роботи органів і організацій

Службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності – і іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків.

Незнання громадянином української або російської мови не є підставою для відмови йому у прийнятті на роботу. Після прийняття на роботу службова особа повинна оволодіти мовою роботи органу чи організації в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків.

[...]

м. Київ, 28 жовтня 1989 року

№ 8312-11

II.

ДЕКЛАРАЦІЯ

про державний суверенітет України

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

[...]

м. Київ, 16 липня 1990 року
N 55-ХП

III. Конституція України

Стаття 10.

Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

28 червня 1996 року

IV. Рішення Конституційного Суду України

у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови)

м. Київ, 14 грудня 1999 року
6/99

Справа N 1-

N 10-рп / 99

[...]

Конституційний Суд України

у с т а н о в и в:

[...]

3. Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя.

Конституцією України статус державної мови надано українській мові (частина перша статті 10). Це повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначено у преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території України, складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі.

Публічними сферами, в яких застосовується державна мова, охоплюються насамперед сфери здійснення повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової влади, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування (мова роботи, актів, діловодства і документації, мова взаємовідносин цих органів тощо). До сфер застосування державної мови можуть бути віднесені також інші сфери, які відповідно до частини п'ятої статті 10 та пункту 4 частини першої статті 92 Конституції України визначаються законами.

Зокрема, відповідно до чинних законів питання застосування української мови визначено щодо розгляду звернень громадян; діяльності Збройних Сил України та Національної гвардії України; видання друкованої продукції, призначеної для службового та ужиткового користування, що розповсюджується через державні підприємства, установи і організації (бланки, форми, квитанції, квитки, посвідчення, дипломи тощо); висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації; оформлення митних документів тощо. Володіння державною мовою є обов'язковою умовою для прийняття до громадянства України. Згідно з чинним Законом Української РСР „Про мови в Українській РСР” (8312-11) від 28 жовтня 1989 року службові особи державних органів, установ і організацій повинні володіти українською мовою.

Законодавчо визначеним є також питання про застосування української мови та інших мов у навчальному процесі в державних навчальних закладах України.

Зокрема, Законом України „Про освіту” (1060-12) в редакції від 23 березня 1996 року (100/96-ВР) (стаття 7) та Законом України „Про загальну середню освіту” (651-14) від 13 травня 1999 року (стаття 7)

встановлено, що мова освіти, мова навчання і виховання у загальноосвітніх навчальних закладах визначається Конституцією України та Законом Української РСР „Про мови в Українській РСР”. [...] Зокрема, ним встановлено, що мовою виховання в дитячих дошкільних установах, мовою навчання і виховання в загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах є українська мова.

[...]

Таким чином, положення Конституції України зобов'язують застосовувати державну – українську мову як мову офіційного спілкування посадових і службових осіб при виконанні ними службових обов'язків, в роботі і в діловодстві тощо органів державної влади, представницького та інших органів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, а також у навчальному процесі в державних і комунальних навчальних закладах України.

[...] Конституційний Суд України

в и р і ш и в:

1. Положення частини першої статті 10 Конституції України, за яким „державною мовою в Україні є українська мова”, треба розуміти так, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (частина п'ята статті 10 Конституції України).

Поряд з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України.

2. Виходячи з положень статті 10 Конституції України та законів України щодо гарантування застосування мов в Україні, в тому числі у навчальному процесі, мовою навчання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах України є українська мова.

У державних і комунальних навчальних закладах поряд з державною мовою відповідно до положень Конституції України, зокрема частини п'ятої статті 53, та законів України, в навчальному процесі можуть застосовуватися та вивчатися мови національних меншин.

Вправа 4. Відредагуйте подані речення й текст, визначте, які саме мовні норми в них порушено.

1. Незабаром в Україні розпочнеться виборча компанія. 2. Чужа біль ніколи не залишала її байдужою. 3. Мовна культура передбачає знання не тільки мовних норм, а й послідовне їх дотримання. 4. Бабуся дивилася на веселу гру розпашілих малюків, і забувши про втому, посміхалася весняному сонечку. 5. „Дякую вас від усього серця!”, – схвильовано сказала Галина Петрівна, – „Я завжди пам'ятатиму, як ви мені допомогли”!

6. Директору інституту філології
Прикарпацького національного
університета ім. В. Стефаника
Іванюку Вячеславу Андрієвичу
студентки групи У-12
Петрук Марії Ігорівної

Заява

Прошу звільнити мене від занять 4.10.06 у зв'язку з сімейними обставинами (іду в дружки). Дуже Вам дякую, най Вам Бог дає здоров'ячка.

02.10.06

Петрук

Вправа 5. Визначте, до яких функціональних стилів належать подані тексти. Назвіть мовні засоби, використання яких вказує на їх стильову належність.

I. Над обрієм дотліла і згасла сонячна заграва. Наступила та передвечірня пора, коли повітря стає джерельно-прозорим і навіть якісь непомітні досі тоненькі дубчики, що там і сям стриміли у заплавах, набрали соковитих контурів і непорушно відбилися на воді,

створюючи враження бездонної глибочини. Роса потягла з вологих трав густий дух вимороженої бодяги, в'ялої бугили і пожухлого мокрого сіна, що позалишалось в куцах по торішній косовиці.

Пахла чорна земля на пагорбах між заплавами – пахла весняною жагою родити і вимерлими травами, трухлим сухостоєм і молодим пагіллям – пахла вічністю і скороминучою порою... (*Григір Тютюнник*).

II. Парадигматичні відношення можна визначити як реально існуючі в мовній системі відношення, що реалізують інваріант релевантних одиниць. Як відзначає Л. Єльмслєв, „мова може бути визначена як парадигматика, чії парадигми маніфестуються будь-яким матеріалом” [14: 364]. За такого широкого розуміння парадигми, у яку входять усі регулярно існуючі в системі мови видозміни речення, доцільно виділити й комунікативну парадигму, яка ґрунтується на комплексній категорії настанови. Ця категорія є своєрідною відображувально-комунікативною комплексною категорією з п'ятьма основними комунікативними підкатегорійними значеннями: розповідності, питальності, спонукальності, оптативності й умовності. Через що виділяємо п'ять форм комунікативних парадигм речення: розповідну, питальну, спонукальну, оптативну й умовну [15: 61–62].

Отже, поняття парадигми повинно пов'язуватися з усіма аспектами речення й відповідними для кожного аспекту синтаксичними категоріями (*М. Мірченко*).

III. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України – стяг з двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України) (*Конституція України*).

IV. – Що ж ви думаєте дати за дочкою? – сказала просто Мельхиседекова жінка, Марта Тарасівна.

Терлецький глянув на жінку й сказав: „Дамо сто карбованців”.

– Сто карбованців гроші, то правда, – заторохтів отець Мельхиседек, – але, сказати правду, не великі.

– Авжеж не великі, – заторохтіла Мельхиседекова жінка. – Гроші грішми, але треба чогось і до грошей. На господарстві треба й корів, треба й волів, треба й возів, треба коней, треба й до коней. Треба миски й ложки, треба чогось і до ложки. І вже, господи, що то й казати! Ви самі, здоровенькі, знаєте, чого треба на господарстві, та ще й новому та молодому, часом необміркованому...

– Подумаємо-погадаємо. В нас не одна дочка, самі знаєте, – сказав Терлецький.

– Та й панщинних людей таки дайте дітям, – сказала сваха. – В вас таки багатенько людей. Дайте хоч одну сім'ю!

– Де ті люди в мене? Чисто всі порозбігались, неначе їх якийсь нечистий києм порозганяв! Тільки й зосталась сама каліч: одна баба та горбата Килина, та там...

– З тієї горбатої – роботи, як з цапа молока, – сказала сваха, – вона тільки хліба дурно збавлятиме. Дайте таки здоровеньких та міцненьких, бо міцний чоловік, як міцний горщик, не розкипить на жару.

– Але ж все-таки Килина глядітиме дітей, буде за няньку, – сказала Терлецька. – Килину дамо, а більше людей не дамо.

– І за Килину спасибі! Але прикиньте ще хоч бабу. Баба не багато заважить, а все-таки буде поміч в господарстві: хоч гуси та гусенята пастиме. Добра баба в хаті, як добра квочка: вона й дітей доглядить, і курчата добре висидить, і курчата добре вилупить, – тарабанила сваха, заплутуючись у думках (*І. Нечуй-Левицький*).

V. Християнин повинен пам'ятати, що перш ніж просити у Бога прощення, треба самому навчитися прощати. З якою совістю скажеш

ти: „Отче наш, ... прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим”? Або з яким усвідомленням промовиш: „Господи, помилуй”, коли сам не можеш милувати?

З приводу такого духовного осліплення преподобний авва Ісайя говорить: „Марні молитви і подвиги людини, котра має в серці злобу на ближнього”. А інший великий подвижник благочестя святий Ісаак про марність молитви злопам’ятного вчить: „Молитва злопам’ятного – сівба на камені... Бути злопам’ятним і молитися означає те саме, що сіяти на морі й очікувати жнив”.

Який може бути піст, яке може бути свято там, де панують ворожнеча і злоба? Якщо християнин живе в розбраті з християнами, то яке може бути у нього єднання з Христом?

Хто не може називатися миролюбною людиною, той не може іменуватися і сином Божим. А Господь сказав: „Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться” (Мф. 5, 9). Правду кажучи, там, де немає миру, там немає і Бога (*Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет*).

VI. Вибори в Україні давно перетворились на ток-шоу на кшталт колись улюбленого „Нумо, хлопці!”. Чи не тому з року в рік, спершу спостерігаючи за яскравими виступами політиків і тільки потім – вслухаючись в туманні обіцянки кандидатів, ми так часто вибираємо не тих? Адже не випадково в усьому цивілізованому світі про кандидата на вищий державний пост судять насамперед із його програми.

Публічно озвучити економічні аспекти своїх передвиборчих програм кандидатів вже закликала низка організацій, зокрема Європейська організація бізнесу (ЕВА). Адже громадськість має знати, особливо в період економічної кризи, які шляхи розвитку країни бачать потенційні керівники держави (*В. Ватуріна*).

VII. 22 липня 1957 р., Харків.

Доброго дня, Гришо!

Вже за адресою ти можеш визначити, що я перебуваю в гуртожитку, з чого безмежно радий. Вартість його за 37 днів становить п’ятдесят карбованців. Це добре. Постіль я взяв даремно:

мені видали все потрібне. Повідомлю ще одну втішну для тебе і радісну для мене новину: німецької мені не складати. Не складають її й історики. Першого буду писати диктант, і ти не забудь записати мене у святці якому-небудь дячку. Справді, запиши раба Божого Григорія, який старається во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, а також в ім'я любові до всякого роду вчення. Був на консультації, розчарувався: надто багато було питань досить дурних. Мовою конкретно займалися мало. Живу поруч із зоопарком, весело, слухаю ревіння левів, тигрів. Ось у цілому вся моя теперішність. Майбутнє попереду, якого відати сам не відаю...

До зустрічі.

Григор¹

Вправа 6. Прочитайте подані тексти, визначте, до яких різновидів наукового стилю вони належать. На основі наведених зразків порівняйте власне науковий, науково-навчальний і науково-популярний різновиди наукового стилю, звернувши увагу на їх призначення, сферу використання, мовні особливості. У яких видах текстів реалізуються ці різновиди?

I. 1. Підмет називає діяча й відповідає на питання хто? що?

Діячем у реченні може виступати будь-який предмет чи опредмечена дія або ознака, яким приписуються якась дія, стан або змінна ознака.

Найчастіше підмет виражається іменником, займенником чи іншою частиною мови в значенні іменника, наприклад: 1. *На вулицях блідне вогнів (хто? що?) **намісто**, і (хто? що?) **ранок** злітає, як (хто? що?) **снів** на місто. (В. Сосюра.)* 2. *Серед неба горить (хто? що?) **білолиций**. (Т. Шевченко.)* 3. *(хто? що?) **Все** пахне молодістю і життям. (М. Рильський.)*

Щоб перевірити, чи правильно визначено підмет, пробуємо замінити його займенником *він, вона, воно, вони* в називному відмінку. Якщо в реченні така заміна можлива, то це підмет, якщо ні – то додаток або звертання.

Наприклад, у реченні: *Закінчено жнива, останній сніп накошено пшениці. (А. Малишко.)* – не можна замінити ні слова *жнива* займенником *вони*, ні слова *сніп* займенником *він*. Отже, тут *жнива* і

¹ Лист Григора Тютюнника до брата Григорія.

сніп не підмети. А в реченні: *Жнива закінчились, і ліг останній сніп на тік* – така заміна можлива. Тому тут *жнива* і *сніп* – підмети (І. Ющук).

2. У структурі простого двоскладного речення підмет виділяється за формально-синтаксичними ознаками. Йому властиві такі диференційні ознаки: ядерність (головний член речення), взаємозалежний зв'язок із присудком (член речення, поєднаний предикативним зв'язком), детермінація присудком з боку синтаксичного часу і синтаксичного способу. Як бачимо, позиція підмета не може визначатися сама по собі, вона визначається тільки щодо другого головного члена речення – присудка. У формально-синтаксичному плані позиція підмета і позиція присудка виступають як рівноправні, взаємозумовлені, що формують елементарну формально-синтаксичну структуру двоскладного речення. У двоскладному реченні позиція підмета і позиція присудка є двома організуючими центрами, навколо яких групуються інші члени речення.

Підмет поєднується з присудком формою предикативного зв'язку – координацією. Координація поєднує в собі форму керування і узгодження, які є різноспрямованими синтаксичними чинниками: присудок своєю семантико-синтаксичною валентністю вимагає підмета у формі називного відмінка іменників, з одного боку, а підмет визначає форми роду, числа та особи присудкового компонента – з другого (І. Вихованець).

II. 1. Існує багато визначень фонем, які можна поділити на кілька типів залежно від теорії, покладеної в основу розуміння фонем. Широко відомими є психологічна теорія фонем (І.О. Бодуен де Куртене, Е. Сепір), реляційно-фізична (М.С. Трубецькой, Д. Джоунз), глоссематична теорія фонем Л. Єльмслева, двоступенева теорія фонем С.К. Шаумяна та ін. Залежно від розуміння фонем і тих теоретичних положень, на яких базується її визначення, дослідники по-різному підходили до членування звукового потоку на фонем, а значить встановлювали різні системи фонем.

Людина сприймає звуковий потік, у якому розрізняються конкретні звуки; останні вона може за певними ознаками об'єднувати у звукотипи, або абстрактні звуки. Це чисто фізичні поняття, якими ми оперуємо на ступені спостереження. Проте для мовознавця важливими є не просто акустичні характеристики звуків, а ті їх властивості, які мають відношення до мови, щось розрізняють у ній. ...Оскільки мовні одиниці сприймаються і встановлюються на ступені спостереження, для них однаково важливими є і фізичні, і семіотичні характеристики, тому що ці одиниці, у свою чергу, є фізичними субстратами цих понять, які ми створюємо на вищому ступені абстракції – на ступені конструктів (*В. Перебийніс*).

2. Шиплячі приголосні [ж], [ч], [ш], [дʒ] перед свистячими [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [дз], [дз'] змінюються у вимові на відповідні їм свистячі. Унаслідок такого уподібнення вимовляємо подовжений свистячий звук: *доцці* [доц'і], *донечці* [до^не^ці], *лисичці* [ли^сіц'і] або два свистячі звуки: *подружці* [подру^зц'і], *книжці* [кни^зц'і], *товаришці* [товáри^сц'і].

На письмі такі зміни у вимові не позначаємо. Щоб не помилитися в написанні, слово із сумнівним приголосним потрібно замінити або дібрати до нього споріднене так, щоб після сумнівного звука стояв голосний (*подружці* – *подруженька*) або приголосний, що не впливає на вимову попереднього звука (*донечці* – *донечка*).

Уподібнення відбувається під час вимови дієслів на *-ться*, *-шся*.

Наприклад:

сміється [см'ійéц':а], *смієшся* [см'ійéс':а] (*О. Глазова, Ю. Кузнецов*).

3. Є звуки і є фонemi. Це знають усі філологи, починаючи від студентів-першокурсників. Але зміст цих одиниць, їх сутність і, головне, їх розбіжності знають далеко не всі – не тільки не всі студенти, а й, щоб сказати в риму, не всі доценти. Існують фахівці, яких і досі шокує твердження, що в мові звуків немає – там є виключно фонemi, а звуки наявні тільки в мовленні, де вони служать для вираження, втілення фонем. Між тим це – свята істина, яка,

здається, прийнята вже всіма фонологами незалежно від наукових шкіл, напрямків, різновидів тлумачення фонем (таких різновидів існує близько десяти).

В українському мовознавстві, що славиться своїми фонетичними школами і дуже сильними, першокласними фонетистами, фонологія і фонема чомусь пасуть задніх. Залишаються нерозв'язаними чи розв'язаними незадовільно деякі, в тому числі й кардинальні проблеми української фонології та фонологічної системи української мови. Пишуть усе про звуки та про звуки... Як можна кваліфікувати роботу дослідника, що уважно вивчає футляр, мало зачіпаючи своєю увагою чарівну скрипку, що лежить у тому футлярі? Зовсім не хочу цим сказати, що фонетика є футляром для фонології. Але кожен звук мовлення зокрема таки є футляром для фонем, яка в цьому звуці втілена. Ця „футлярна функція” є, власне, основою для звуків. Усе інше – сприйняття та розуміння морфем, слів і речень, так само й породження та відтворення цих знакових одиниць, є вже сферою фонології, а не фонетики, фонем, а не звуків. Звуки потрібні мові для вираження фонем. І тільки (Ю. Карпенко).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Термін „сучасна українська літературна мова” двозначний. Які два поняття він позначає?
2. З яких розділів складається курс сучасної української літературної мови у вузі? Що вивчає кожен із цих розділів?
3. З якою подією пов'язують зародження сучасної української літературної мови?
4. Хто був зачинателем сучасної української літературної мови?
5. Кого вважають основоположником сучасної української літературної мови?
6. До якої мовної сім'ї, групи та підгрупи мов належить українська мова?
7. Чи тотожними є поняття „українська національна мова” та „українська літературна мова”? Як вони співвідносяться?
8. Що таке літературна мова?

9. Назвіть ознаки літературної мови. Яка з цих ознак, на ваш погляд, є найголовнішою?
10. Чому літературна мова становить вищу форму національної?
11. Який зв'язок існує між українською літературною мовою та діалектами? На основі якого діалекту постала сучасна українська літературна мова?
12. Що таке норма літературної мови? Які ознаки має мовна норма?
13. Які типи мовних норм ви знаєте? Де фіксуються мовні норми?
14. Назвіть відмінності між усною та писемною формами літературної мови.
15. Що таке мовний стиль? Назвіть основні стилі сучасної української літературної мови.
16. Охарактеризуйте художній, науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, конфесійний, розмовний стилі за такою схемою: 1) сфера використання стилю; 2) призначення; 3) ознаки; 4) мовні засоби; 5) підстилі.
17. Що таке державна мова?
18. Коли було конституційно закріплено державний статус української мови в Україні? Назвіть документи, у яких йдеться про статус української мови.
19. Яких українських мовознавців ви знаєте?

Тестові завдання

1. Зародження сучасної української літературної мови припадає:
 - а) на кінець XIX століття;
 - б) на кінець XVIII століття;
 - в) на початок XIX століття;
 - г) на початок XVIII століття.

2. Зародження сучасної української літературної мови пов'язане із виходом у світ:
 - а) "Кобзаря" Т. Шевченка;
 - б) альманаху "Русалка Дністровая";
 - в) "Енеїди" І. Котляревського;
 - г) „Слова про Ігорів похід”.

3. Літературна мова – це:

- а) унормована, відшліфована форма загальнонародної мови, що обслуговує найрізноманітніші сфери суспільної діяльності людей;
- б) уся сукупність мовних засобів певного народу;
- в) закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та справочинства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики;
- г) різновид мовлення, який використовується певною соціальною групою.

4. Державна мова – це:

- а) закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та справочинства;
- б) вища форма загальнонародної мови;
- в) відшліфована, оброблена майстрами слова, удосконалена, збагачена мовною практикою форма загальнонародної мови;
- г) особливий різновид мови, що становить окрему підсистему.

5. Закон, у якому українській мові надавався статус державної, був прийнятий:

- а) у 1991 році;
- б) у 1989 році;
- в) у 1990 році;
- г) у 1996 році.

6. Правильним є таке твердження:

- а) літературна мова охоплює національну мову і територіальні діалекти;
- б) національна мова охоплює літературну мову і територіальні діалекти;
- в) національна мова охоплює літературну мову і державну мову;
- г) державна мова охоплює соціальні та територіальні діалекти.

7. Правильним є таке твердження:

- а) поняття „українська літературна мова” є ширшим, ніж поняття „українська національна мова”;
- б) українська літературна мова охоплює територіальні діалекти;
- в) українська літературна мова включає в себе українську національну мову;
- г) українська літературна мова є вищою формою національної мови.

8. Українська мова належить до:

- а) східної підгрупи праслов'янської групи мов індоєвропейської мовної сім'ї;
- б) східної підгрупи слов'янської групи мов індоєвропейської мовної сім'ї;
- в) західної підгрупи слов'янської групи мов індоєвропейської мовної сім'ї;
- г) східної підгрупи індоєвропейської групи слов'янської мовної сім'ї.

9. До східної підгрупи слов'янської групи мов разом з українською входять такі сучасні слов'янські мови:

- а) російська, польська, білоруська;
- б) білоруська, російська;
- в) білоруська, російська, словенська;
- г) давньоукраїнська, російська, білоруська.

10. До західної підгрупи слов'янської групи мов входять:

- а) чеська, польська, словацька, словенська, кашубська, верхньо- і нижньолужицькі;
- б) чеська, польська, словенська, кашубська, верхньо- і нижньолужицькі;
- в) чеська, польська, словацька, кашубська, верхньо- і нижньолужицькі;
- г) чеська, польська, македонська, кашубська, верхньо- і нижньолужицькі.

11. До південної підгрупи слов'янської групи мов належать такі мови:

а) болгарська, сербо-хорватська, македонська, словенська, старослов'янська;

б) болгарська, сербо-хорватська, македонська, чеська, словенська, старослов'янська;

в) болгарська, сербо-хорватська, македонська, словацька, старослов'янська;

г) болгарська, сербо-хорватська, македонська, верхньо- і нижньолужицькі, словенська, старослов'янська.

12. Літературна мова має такі ознаки:

а) обслуговує населення певної території, становить вищу форму національної мови, характеризується якістю, унормованістю, уніфікованістю, наявністю розвиненої системи стилів;

б) обслуговує певні соціальні групи на всій території проживання певної нації, становить вищу форму національної мови, характеризується якістю, уніфікованістю, наявністю розвиненої системи стилів;

в) обслуговує всю націю на всій території її проживання, створена лінгвістами для використання у всіх сферах суспільного життя, характеризується унормованістю, уніфікованістю, наявністю розвиненої системи стилів;

г) обслуговує всю націю на всій території її проживання, становить вищу форму національної мови, характеризується якістю, унормованістю, уніфікованістю, наявністю розвиненої системи стилів.

13. Головною ознакою літературної мови є:

а) уніфікованість;

б) унормованість;

в) якість;

г) державність.

14. Норма літературної мови – це:

- а) сукупність загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, які закріплюються у процесі суспільної комунікації;
- б) сукупність загальноприйнятих правил відбору мовних елементів відповідно до умов спілкування;
- в) сукупність загальноприйнятих правил слововживання та написання слів;
- г) сукупність загальноприйнятих правил вимови звуків, звукосполучень і слів.

15. У якому рядку правильно названо типи мовних норм?

- а) орфографічні, орфоепічні, графічні, лексичні, лексикографічні, морфологічні, синтаксичні, пунктуаційні, стилістичні;
- б) орфографічні, орфоепічні, графічні, лексичні, морфемні, синтаксичні, пунктуаційні, стилістичні;
- в) орфографічні, орфоепічні, графічні, лексичні, морфологічні, синтаксичні, пунктуаційні, стилістичні;
- г) орфографічні, орфоепічні, графологічні, лексичні, морфемні, синтаксичні, пунктуаційні, стилістичні.

16. Орфоепічні норми – це:

- а) сукупність загальноприйнятих правил вимови звуків і звукосполучень;
- б) сукупність загальноприйнятих правил написання слів;
- в) сукупність загальноприйнятих правил передавання звуків на письмі;
- г) сукупність загальноприйнятих правил переносу слів із рядка в рядок.

17. Сукупність загальноприйнятих правил уживання розділових знаків – це:

- а) синтаксичні норми;
- б) пунктуаційні норми;
- в) стилістичні норми;

г) граматичні норми.

18. Правила відбору мовних елементів відповідно до умов спілкування – це:

- а) лексичні норми;
- б) орфографічні норми;
- в) стилістичні норми;
- г) комунікативні норми.

19. Літературна мова реалізується:

- а) в усній і писемній формах;
- б) у державній і національній мові;
- в) у державній мові і територіальних діалектах;
- г) у літературній мові та в соціальних і територіальних діалектах.

20. Мовний стиль – це:

- а) сукупність мовних засобів, зумовлених сферою використання мови;
- б) правила відбору мовних елементів відповідно до умов спілкування;
- в) форма літературної мови, яка обслуговує безпосереднє спілкування людей, побутові та виробничі потреби суспільства;
- г) сукупність мовних засобів, які обслуговують усі сфери суспільної діяльності людей.

21. Об'єктивність, логічність, однозначність, точність, аргументація, пояснення причиново-наслідкових відношень – це ознаки:

- а) офіційно-ділового стилю;
- б) публіцистичного стилю;
- в) наукового стилю;
- г) конфесійного стилю.

22. Об'єктивність, однозначність, чіткість, стабільність, стислість, висока стандартизація вислову – це ознаки:

- а) офіційно-ділового стилю;
- б) наукового стилю;
- в) епістолярного стилю;
- г) конфесійного стилю.

23. Поєднання логічності, точності висловлення з емоційно-експресивною образністю, використанням художніх засобів – це ознаки:

- а) наукового стилю;
- б) художнього стилю;
- в) публіцистичного стилю;
- г) офіційно-ділового стилю.

24. Науковий стиль має такі підстилі:

- а) власне науковий, науково-публіцистичний, науково-навчальний;
- б) власне науковий, науково-популярний, навчальний;
- в) власне науковий, науково-популярний, науково-навчальний;
- г) власне навчальний, власне науковий, науково-популярний.

25. Офіційно-діловий стиль має такі підстилі:

- а) законодавчий, дипломатичний, адміністративно-канцелярський;
- б) законодавчий, дипломатичний, адміністративний, канцелярський;
- в) законодавчий, дипломатичний, адміністративно-канцелярський, бізнесовий;
- г) законодавчий, адміністративно-канцелярський, дипломатичний, офіційно-побутовий.

26. Публіцистичний стиль має такі підстилі:

- а) стиль засобів масової інформації, художньо-публіцистичний, науково-публіцистичний;

б) стиль засобів масової інформації, художньо-публіцистичний, офіційно-публіцистичний, науково-публіцистичний;

в) стиль засобів масової інформації, художньо-публіцистичний, науково-популярний;

г) стиль засобів масової інформації, художньо-публіцистичний, науково-публіцистичний, науково-популярний.

27. Найпотужнішим стилем сучасної української літературної мови є:

а) розмовний стиль;

б) художній стиль;

в) науковий стиль;

г) епістолярний стиль.

28. Сплав елементів наукового, офіційно-ділового, художнього стилів характерний для:

а) епістолярного стилю;

б) публіцистичного стилю;

в) адміністративно-канцелярського стилю;

г) науково-популярного підстилю наукового стилю.

29. Використання елементів інших функціональних стилів та елементів національної мови (діалектизмів, жаргонізмів тощо) характерне для:

а) розмовного стилю;

б) публіцистичного стилю;

в) художнього стилю;

г) епістолярного стилю.

ФОНЕТИКА ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ДИСЦИПЛІНА

Вправа 7. До термінів, поданих у першій колонці, доберіть синоніми (один або кілька) з другої колонки.

сегментні фонетичні одиниці

просодичні фонетичні одиниці

суперсегментні фонетичні одиниці

лінійні фонетичні одиниці

фонетичне слово	такт ритмічна структура семантична структура акцентна група акцентно-ритмічна структура
фізичний аспект дослідження звуку артикуляційний аспект дослідження звуку звук лінгвістичний аспект дослідження звуку	перцептивний аспект дослідження звуку анатомо-фізіологічний аспект дослідження звуку акустичний аспект дослідження звуку функціональний аспект дослідження звуку
приступ експозиція рекурсія	витримка відступ екскурсія кульмінація
розмах звукових коливань	амплітуда сила частота
перцепція	вимовляння сприймання розташування

Вправа 8. Продовжіть речення.

1. Органи мовлення поділяються на три поверхи: ... 2. Функція нижнього поверху мовленнєвого апарату – ... 3. Гортань як середній поверх апарату мовлення виконує функцію ... 4. Призначення верхнього поверху мовленнєвого апарату – ... 5. Матеріалом для творення звуків мови є ... 6. Голосові зв'язки – це ... 7. Роль резонаторів у процесі творення звуків виконують ... 8. Язик як орган мовлення складається з трьох частин: ... 9. Спинка язика ділиться на ... 10. З трьох надгортанних порожнин основну роль у формуванні звуків виконує ... 11. Визначальну роль у творенні звуків людської мови відіграє ... 12. Активними органами мовлення є: ... 13. До пасивних органів апарату мовлення належать: ... 14. Найактивнішим і найважливішим органом звукотворення є ...

Вправа 9. Заповніть другу частину таблиці. Усно поясніть, як ви розумієте кожен ознаку звуків і фонем.

Звук**Фонема**

Звук – явище фізичне та анатомо-фізіологічне

Звук – явище індивідуальне

Звук – явище конкретне

Звук – мовленнєва одиниця

Звук – величина залежна (залежить від оточення, позиції у слові)

Звуків безліч

Вправа 10. З поданих звукосполучень випишіть ті, які є складами.

Стр, дро, уа, здр, ао, пре, встро, ти, під, іо, стру, ау.

Вправа 11. Запишіть слова фонетичною транскрипцією і поділіть їх на склади. Поясніть, якими правилами ви керувалися. Охарактеризуйте кожен склад за такими ознаками: 1) прикритий / неприкритий; 2) відкритий / закритий; 3) наголошений / ненаголошений.

Мовознавство, сестра, полин, колиска, знання, малина, блискітка, поздоровлення, визбирати, молитва, смерека, Марічка, віддати, піддашся, вітряно, маківка, електроніка, ім'я, постригти, наближення, словник, крадіжка, пауза, намисто, розвиток, концепція, підручник, морфема, хвіртка, інституція.

Вправа 12. Поділіть подані слова на склади і для переносу з рядка в рядок, указуючи всі можливі варіанти. Порівняйте правила фонетичного складоподілу й орфографічні правила переносу.

Зразок:

[у-бó-зтво] – убо-зтво, убоз-тво, убозт-во.

Підживити, мрія, боягузтво, козацький, око, слизький, Дніпро, Валерія, кобзар, пальці, академія, майдан, грудка, буття, розбавити, осінній, броджу, гострий, бездоріжжя, олівець, мишка, гудзик, український, далекосхідний, подзьобати, підзолистий, ярмо, оазис, МАГАТЕ.

Вправа 13. Поділіть подані речення на такти (фонетичні слова), визначте, скільки слів і скільки тактів має кожне з них. Чи збігаються межі слів і тактів? Випишіть: а) такти, що збігаються зі словами; б) такти, які включають проклітики; в) такти, які мають енклітики. Встановіть

частиномовну належність слів, що виступають проклітиками й енклітиками.

1. До призову в армію хіба що дурень жениться (*А. Головка*).
 2. Відпросився б ти в командира, прийшов би до мене хоч на часину (*О. Гончар*).
 3. Не день, не годину, в журбі та в печалі Прожив той співець, як в пустині.
 4. Спи ж ти, малесенький, пізній бо час (*З творів Лесі Українки*).
 5. Розказав би про те лихо, та чи ж то повірять!
 6. Дивлюся на море широке, глибоке, Поплив би на той бік – човна не дають.
 7. Полетів би, послухав би, заплакав би з ними... Та ба, доля приборкала між людьми чужими.
 8. Пішов би я в Україну, Пішов би додому, Там би мене привітали, зраділи б старому... (*З творів Т. Шевченка*).
 9. Може, це я, або хто, або ти ось там сидить у куточку веранди.
 10. Як довго йшла до тебе, як нехутко, і скільки ще і сумнівів, і втом!
 11. Вона не чула зроду про Растреллі. Вона ходила в степ на буряки. А от якби не сволок, а на стелі – щоб тільки небо, небо і зірки (*З творів Л. Костенко*).
 12. Прихилитися б у затінку до зеленої землі, і вона б почала жадібно вибирати з тіла всю вагу, зібрану за трудний тиждень жнив (*М. Стельмах*).
 13. Його й в окропі не впіймаєш (*М. Номис*).
 14. Стояла собі хатка – дірявий чобіток. А в ній жила бабуся, що мала сто діток (*Н. Забіла*).

Вправа 14. Поділіть на синтагми, запропонувавши кілька варіантів поділу. Від чого залежить членування фрази на синтагми? Чому одну і ту ж фразу можна поділити на синтагми по-різному, але не довільно? Що обмежує варіативність цього поділу?

1. Як парость виноградної лози, Плекайте мову. Пильно й ненастанно Політь бур'ян. Чистіша від сльози Вона хай буде. Вірно і слухняно Нехай вона щоразу служить вам, Хоч і живе своїм живим життям (*М. Рильський*).
 2. Коли буду я навіть сивою, і життя моє піде мрякою, я для тебе буду красивою, а для когось, може, й ніякою. А для когось лихою, впертою, ще для когось відьмою, коброю. А між іншим, якщо відверто, то була я дурною і доброю (*Л. Костенко*).
 3. У полі пусто вже. Не веселять очей густі, довгі ряди кіп, не луна у яру дзвін коси; голо й сумно, подихає осінню (*В. Винниченко*).
 4. Я тепер маю окремих світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини – одна зелена, друга блакитна – й замкнули у собі сонце,

немов перлину. А я там ходжу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумати, що я планета, яка посувається разом із сателітами (*М. Коцюбинський*).

Вправа 15. Поділіть віршовані рядки на фрази.

1. Приймає цар послів державних. Вже здивував, чим тільки міг. Драглисто євнухи дрижали, наказів прагнули. Поріг охороняли алебарди. В короні сяяло чоло. Були раби, служниці, барди, лише цариці не було. 2. Петро – не Юда. Він любив Учителя. І вуст він зроду був би не отверз. ...Коли вели Ісуса до мучителя, була сльота. Петро апостол змерз. 3. Ця ніч мені буде надовго – як рицарська давня балада. Зима. Стародавній замок. Печаль королівських лип. Усе минуло, Ядвіго. І царство минуло, і влада. Одне лишилось, Ядвіго. Оцей твій жіночий схлип. 4. Той дід був прóстого роду. Він був мужицького роду. Йому рушники вишивали дві Ганьки і п'ять Варвар. Той дід був поїхав до міста – продавати городину. Той дід був як Вас побачив, той дід був пропив товар! 5. Я кохаю Вас, Єво. Не виходьте за мене заміж. Не жалійте мене, хоч і тяжко буде мені. Я Вас прошу, ні слова. Усе передумайте за ніч. Добре зважте на все, і вранці скажете: ні (*3 творів Л. Костенко*).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Що таке фонетика? Що є об'єктом вивчення цієї лінгвістичної дисципліни?
2. Що таке сегментні фонетичні одиниці?
3. Назвіть сегментні фонетичні одиниці, враховуючи їх субординацію (від найпростішої до найскладнішої).
4. Що таке суперсегментні фонетичні одиниці? Які фонетичні одиниці належать до суперсегментних?
5. Яку фонетичну одиницю іноді визначають як сегментно-суперсегментну? Чому?
6. Яка одиниця лежить в основі системи фонетичних одиниць? Дайте її визначення.
7. Як співвідносяться склад і звукосполучення? Чи є тотожними ці поняття?

8. Що таке фонетичне слово? Наведіть приклад.
9. Дайте визначення синтагми.
10. Що таке фраза?
11. Дайте визначення суперсегментних фонетичних одиниць – наголосу, паузи, інтонації.
12. Які аспекти дослідження мовного звука ви знаєте? Охарактеризуйте кожен з них.
13. Що таке звук з анатомо-фізіологічного погляду?
14. Які органи беруть участь у творенні звуків? Який з цих органів є найактивнішим і найрухомішим?
15. Що таке активні органи мовлення?
16. Що таке пасивні органи мовлення?
17. Дайте визначення артикуляції.
18. З яких фаз (етапів) складається артикуляція? Який етап артикуляції є основним?
19. Що таке екскурсія?
20. Що таке витримка?
21. Що таке рекурсія?
22. Дайте визначення мовного звука з фізичного погляду.
23. Які фізичні величини властиві мовному звукові?
24. Від чого залежать сила й висота звука?
25. Що таке тони й шуми?
26. Яка акустична величина є найважливішою для розрізнення звуків?
27. Яка наука досліджує звуки у функціональному аспекті?
28. Коли зародилася фонологія і хто був її засновником?
29. Що є об'єктом вивчення фонології?
30. У чому полягає відмінність між звуком і фонемою?
31. Які фонологічні школи ви знаєте?
32. Яких українських фонетистів ви знаєте?

Тестові завдання

1. Фонетика – це наука, яка вивчає:
 - а) звукову будову мови;
 - б) норми літературної вимови звуків;

- в) співвідношення між буквами і звуками певної мови;
- г) правила передавання звуків на письмі.

2. Найменший вимовний відрізок, який можна вичленувати з мовленнєвого потоку, – це:

- а) звук;
- б) звукосполучення;
- в) фонема;
- г) склад.

3. До сегментних одиниць фонетичної системи мови належать:

- а) звуки, фрази, звукосполучення, фонетичні слова, склади, синтагми;
- б) звуки, фонетичні слова, склади, фрази, буквосполучення, синтагми;
- в) фонема, фонетичні слова, склади, звукосполучення, звуки, синтагми, фрази;
- г) звуки, склади, звукосполучення, фонетичні слова, синтагми, фрази, словосполучення.

4. Сегментні одиниці фонетичної системи мови:

- а) накладаються на послідовність звукових одиниць;
- б) лінійно вичленовуються з мовленнєвого потоку;
- в) служать для об'єднання звукових одиниць у слова, синтагми, висловлювання;
- г) служать для творення одиниць вищих мовних ярусів.

5. Суперсегментні фонетичні одиниці:

- а) вичленовуються в послідовності мовленнєвого потоку;
- б) є базою для вияву несегментних явищ;
- в) накладаються на послідовність звукових одиниць і служать для об'єднання їх у слова, синтагми, висловлювання;
- г) є будівельним матеріалом для творення сегментних фонетичних одиниць.

6. Інша назва суперсегментних одиниць:

- а) акустичні одиниці;
- б) просодичні одиниці;
- в) акцентні одиниці;
- г) акцентно-ритмічні одиниці.

7. До суперсегментних одиниць фонетичної системи мови належать:

- а) наголос, паузи, інтонація;
- б) наголос, паузи, склади, інтонація;
- в) наголос, паузи, фонемі, інтонація;
- г) наголос, паузи, артикуляція.

8. Сукупність складів мовленнєвого ланцюжка, пов'язана єдністю наголосу, – це:

- а) слово;
- б) фонетичне слово;
- в) синтагма;
- г) фраза.

9. Ритмічна структура – це:

а) найменший вимовний відрізок, який можна вичленувати з мовленнєвого потоку;

б) основна одиниця мовлення у його звуковій формі, яка виражає закінчену думку, має смислову цілісність та інтонаційну структуру;

в) сукупність складів мовленнєвого ланцюжка, пов'язана єдністю наголосу;

г) мінімальна ланка мовленнєвого ланцюга, яка об'єднує у своєму складі кілька слів (або одне слово) і становить собою найпростіше синтаксичне ціле.

10. Яке твердження є правильним?

а) звукосполучення і склад є тотожними фонетичними одиницями;

б) звукосполучення і склад не є тотожними; ці поняття лише частково накладаються одне на одне;

в) кожне звукосполучення є складом;

г) кожен склад є звукосполученням.

11. Синтагма – це:

а) мінімальна ланка мовленнєвого ланцюга, яка об'єднує у своєму складі кілька слів (або одне слово) і становить собою найпростіше синтаксичне ціле;

б) сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер висловлення;

в) фонетична одиниця, яка об'єднує в собі риси сегментних і суперсегментних фонетичних одиниць: вичленовується в послідовності мовного потоку і є базою для вияву несегментних явищ;

г) основна одиниця мовлення у його звуковій формі, яка виражає закінчену думку, має смислову цілісність та інтонаційну структуру.

12. Основна одиниця мовлення у його звуковій формі, яка виражає закінчену думку, має смислову цілісність та інтонаційну структуру – це:

а) речення;

б) фраза;

в) інтонація;

г) звук.

13. Інтонація – це:

а) виділення складу у слові за допомогою артикуляційних засобів, властивих певній мові;

б) суперсегментна одиниця, фонетична єдність якої досягається посиленням останнього словесного наголосу;

в) сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер висловлення;

г) виділення слова у фразі.

14. Є такі аспекти дослідження мовного звуку:

а) анатомо-фізичний, акустичний, функціональний, перцептивний;

б) артикуляційний, фізичний, функціональний, перцептивний;

в) артикуляційно-акустичний, фізіологічний, функціональний, перцептивний;

г) артикуляційний, фізичний, соціологічний, перцептивний.

15. Анатомо-фізіологічний аспект дослідження мовного звуку вивчає:

а) особливості сприйняття звуків людиною;

б) утворення звукових одиниць;

в) головні функції звуків;

г) фізичні характеристики звуків.

16. Аналіз акустичних властивостей звуків, які утворилися внаслідок роботи органів мовлення людини, вивчає:

а) фізичний аспект дослідження мовного звуку;

б) фізіологічний аспект дослідження мовного звуку;

в) анатомо-фізіологічний аспект дослідження мовного звуку;

г) перцептивний аспект вивчення мовного звуку.

17. Перцептивний аспект дослідження мовного звуку вивчає:

а) акустичні властивості звуків;

б) звук як явище, що твориться фізіологічними органами мовлення людини і сприймається її органами чуття;

в) особливості сприйняття звуків людиною, яка слухає;

г) функції звуків у мові.

18. Найактивнішим і найрухомішим складником апарату мовлення є:

- а) зуби;
- б) голосові зв'язки;
- в) язик;
- г) губи.

19. Органи апарату мовлення поділяють на:

- а) рухомі і нерухомі;
- б) активні і пасивні;
- в) зовнішні і внутрішні;
- г) автономні і неавтономні.

20. Робота мовних органів, спрямована на творення звуків, називається:

- а) рекурсія;
- б) артикуляція;
- в) перцепція;
- г) витримка.

21. Екскурсія – це:

- а) робота мовних органів, спрямована на творення звуків;
- б) втрата координації мовних органів унаслідок перебудови для вимови наступного звука;
- в) налаштування мовних органів на певний тип координації для вимови звука;
- г) повернення мовних органів у стан спокою.

22. Вимова звука зі збереженням такої координації органів мовлення, яка забезпечує потрібну якість вимови, називається:

- а) витримка;
- б) артикуляція;
- в) приступ;
- г) екскурсія.

23. Втрата координації мовних органів унаслідок перебудови для вимови наступного звука або повернення у стан спокою називається:

- а) екскурсія;
- б) коартикуляція;
- в) приступ;
- г) рекурсія.

24. Сила звука залежить від:

- а) частоти коливань звукових хвиль;
- б) розмаху коливань;
- в) висоти звука;
- г) ритмічності коливань.

25. Висота звука залежить від:

- а) амплітуди коливань звукових хвиль;
- б) ритмічності / неритмічності коливань звукових хвиль;
- в) частоти коливань звукових хвиль за одиницю часу;
- г) розмаху коливань.

26. Найважливішою для розрізнення звуків акустичною величиною, що створює специфіку звука, надає звукові притаманного лише йому забарвлення, є:

- а) тон;
- б) тривалість;
- в) тембр;
- г) сила звука.

27. Тони – це:

- а) ритмічні коливання голосових зв'язок;
- б) неритмічні коливання, що утворюються у надгортанних порожнинах у процесі подолання перешкоди на шляху повітряного струменя;
- в) поєднання шумів та обертонів, які утворюються у надгортанних порожнинах;

г) неритмічні коливання голосових зв'язок, які породжують ГОЛОС.

28. Фонологія займається вивченням:

- а) мовних звуків як акустичних явищ;
- б) суперсегментних фонетичних одиниць;
- в) звуків як сутностей, що творяться органами мовлення людини і сприймаються її органами чуття;
- г) мовних звуків як функціональних одиниць.

29. Правильним є таке твердження:

- а) фонема є матеріальним утіленням звука;
- б) звук реалізується у фонемі;
- в) звук є змістом фонемі;
- г) фонема є змістом звука.

30. Правильним є таке твердження:

- а) звук – величина конкретна, а фонема – абстрактна;
- б) звук – величина абстрактна, а фонема конкретна;
- в) звук реалізується у фонемі;
- г) фонема – це індивідуальна, конкретна величина, звук у чистому вигляді.

31. Правильним є таке твердження:

- а) звук є матеріальним втіленням фонемі;
- б) звуків є визначена кількість, а фонем – безліч;
- в) фонема належить до сфери мовлення;
- г) фонема є формою звука.

32. Праця “Спроба звукової характеристики літературної української мови” належить:

- а) О. Потебні;
- б) О. Синявському;
- в) Є. Тимченку;
- г) Л. Щербі.

33. Праця “До поняття “фонема” належить:

- а) Є. Тимченку;
- б) І. Бодуєнові де Куртене;
- в) О. Курило;
- г) О. Потебні.

34. Праця “Курс історії українського язика. Вступ і фонетика” належить:

- а) І. Петличному;
- б) Є. Тимченку;
- в) Ю. Карпенкові;
- г) О. Курило.

35. Голосні фонемі української мови досліджувала:

- а) О. Курило;
- б) Н. Тоцька;
- в) Л. Прокопова;
- г) К. Городенська.

36. Приголосні фонемі сучасної української літературної мови досліджувала:

- а) В. Перебийніс;
- б) Н. Тоцька;
- в) Л. Прокопова;
- г) О. Курило.

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗВУКІВ

Вправа 16. Встановіть відповідність між українськими та іншомовними термінами.

пом’якшені	латеральні
зімкнено-щілинні	консонантні
губно-губні	дентальні
вибухові	назальні

голосні
дрижачі
глоткові
приголосні
м'які
губно-зубні
носові
зубні
огублені
щілинні
бокові

лабіалізовані
палаталізовані
білабіальні
вокальні
фрикативні
африкати
вібранти
фарингальні
експлозивні
лабіодентальні
палатальні

Вправа 17. Порівняйте класифікації голосних, знайдіть розбіжності. Класифікація якого голосного викликає найбільше дискусій? Зверніть увагу на те, де він розміщений у класифікаційних таблицях, і визначте ряд та піднесення цього звука в різних фонетичних описах системи українських голосних.

Артикуляційна класифікація голосних за М. Наконечним

(Курс сучасної української літературної мови / за ред.
Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 1. – С. 140)

		Ряд		
		передній	середній	задній
Піднесення (положення язика)	високе	<i>i</i>		<у>
	середнє		<i>и</i>	<о>
	низьке		<i>е</i>	<i>а</i>

Артикуляційна класифікація голосних за Н. Тоцькою

(Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика /
за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 54)

		ряди		
		передній	середній	задній
ступені підняття	високий	<i>i</i>		<у>
	середній	<i>и</i>		<о>
	низький		<i>e</i>	<i>a</i>

Артикуляційна класифікація голосних за Н. Тоцькою

(Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія : навч. посіб. / Н.І. Тоцька. – К. : Вища школа, 1981. – С. 59)¹

		р я д и		
		передній	середній	задній
п і д н я т т я	високе	<i>i</i>		<у>
	високо-середнє	<i>и</i>		
	середнє		<i>e</i>	<о>
	низьке			<i>a</i>

Вправа 18. Розгляньте класифікаційну схему голосних української мови. Порівняйте артикуляцію наголошених голосних з артикуляцією ненаголошених.

Артикуляційна класифікація наголошених і ненаголошених голосних між твердими приголосними за Н. Тоцькою

(Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика /

¹ Така форма схеми, на думку Н. Тоцької, на відміну від раніше прийнятої в українському мовознавстві (у вигляді прямокутника, розбитого на дев'ять клітинок), дає наочнішу картину взаємного розміщення звуків, оскільки вона відтворює будову ротової порожнини й положення найвищої точки передньої чи задньої частини спинки язика відносно до піднебіння при вимові того чи іншого голосного.

за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 123)¹

ступені підняття		ряди		
		передній	середній	задній
		високий	$[i]$ <i>i</i> $[u]$ <i>u</i>	<i>y</i>
середній	<i>e</i> $[e]$	<i>a</i>	<i>o</i> $[o]$	
низький			$[a]$	

Вправа 19. Порівняйте класифікації приголосних, знайдіть розбіжності. Зверніть увагу на те, як визначено статус приголосних $[л]$, $[р]$, $[м]$, $[н]$ різними дослідниками.

Артикуляційна класифікація приголосних за Л. Прокоповою

(Проконова Л. І. Приголосні фонемі сучасної української літературної мови / Л. І. Проконова. – К. : Вид-во КДУ, 1958. – С. 77)

			ГУБНІ				ЯЗИЧНІ								ФАРИН-ГАЛЬНІ		
			Губно-губні		Губно-зубні		передньоязичні						задньоязичні				
							дорсальні		апикальні		какумінальні		середньоязичні				
			не палат.	палат.	не палат.	палат.	не палат.	палат.	не палат.	палат.	не палат.	палат.		не палат.			палат.
шумні	проривні	корот.	п				т			т'					к		
		довгі	о				д			т'							
	афrikати	корот.					ц	ц'	ч								
		довгі					д'з	д'з'	д'ж								
	ці літні	корот.			ф		с	с'	ш					х		г	
			в			з	з'	ж									

¹ Наголошені голосні подано у квадратних дужках.

		довгі					\bar{c}	\bar{c}'		$\bar{ш}'$									
сонорні	проривні носові	корот.	м				н			н'									
		довгі					\bar{n}			\bar{n}'									
	щілинні	серединні	корот.											й					
		довгі																	
	бокові	корот.						л			л'								
		довгі									\bar{l}'								
	вібранти	корот.												р	р'				
		довгі																	

Артикуляційна класифікація приголосних за М. Наконечним

(Курс сучасної української літературної мови / за ред.
Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 1. – С. 147)

Місце творення →	ГУБНІ				ЯЗИЧНІ												ГОРТАННІ	
	Губно-губні		Губно-зубні		передньоязичні								середньоязичні		задньоязичні			
					плоскі				котловинні									
	Т		Т		Т		М		Т		М		М		Т			
Спосіб творення ↓	дз	гл	дз	гл	дз	гл	дз	гл	дз	гл	дз	гл	дз	гл	дз	гл	дз	гл
П ^к ←	б	п			д	т							д'	т'	g	к		
Д ^к ←													$\bar{д}'$	$\bar{т}'$				
Н ^к ←	м				н								н'					
Д ^к ←					\bar{n}								\bar{n}'					
Ф ^к ←	в	[ф]		ф	з	с	з'	с'	ж	ш			ј			х	h	
Д ^к ←						\bar{c}	$\bar{з}'$	\bar{c}'			$\bar{ж}'$	$\bar{ш}'$						
А ^к ←					д̣з	ц	д̣з'	ц'	д̣ж	ч								
Д ^к ←								$\bar{ц}'$					$\bar{ч}'$					
Б ^к ←					л								л'					
Д ^к ←													\bar{l}'					
Д ^к ←					р		р'											
Д ^к ←																		

Артикуляційна класифікація приголосних

(Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови : в 2 ч. / М. А. Жовтобрюх, М. Б. Кулик. – К. : Вища шк., 1972. – Ч. 1. – С. 125)

участь шуму і голосу	місце творення		губні		язикові				
			губно-губні	губно-зубні	передньоязикові		середньоязикові	задньоязикові	глоткові
	спосіб творення		тв.	тв.	тв.	м.	м.	тв.	тв.
шумні	проривні	дзвінкі	[б]		[д]		[д']	[г]	
		глухі	[п]		[т]		[т']	[к]	
	фрикативні	дзвінкі			[з] [ж]	[з']			[г]
		глухі		[ф]	[с] [ш]	[с']		[х]	
	африкати	дзвінкі			[дж] [дз]	[дз']			
		глухі			[ч] [ц]	[ц']			
сонорні	фрикативні			[в]			[л]		
	зімкнено-прохідні	носові		[м]		[н]		[н']	
		ясенно-бокові				[л]		[л']	
		вібранти				[р]	[р']		

Артикуляційна класифікація приголосних за Н. Тоцькою

(Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія : навч. посіб. / Н.І. Тоцька. – К. : Вища школа, 1981. – С. 91)

За активним мовним органом				губні				язикові				глоткові	
				губно-губні		губно-зубні		передньоязикові		середньоязикові	задньоязикові		
				тверді	м'які	тверді	м'які	тверді	м'які		тверді	м'які	тверді
шумні	чисті	дзвінкі	б				д	д'		г			
		глухі	п				т	т'		к			
	зімкнені африкати	дзвінкі					дж, дз	дж', дз'					
		глухі					ц, ч	ц', ч'					
	щілинні	дзвінкі					з, ж	з', ж'				г	
		глухі			ф		с, ш	с', ш'		х			
н о	зімкнені носові		м				н	н'					

щільні	серединні	в						ј				
	бокові					л	л´					
	дрижачі					р	р´					

Вправа 20. Знайдіть у кожному ряду „зайвий” звук, поясніть, чому він випадає з ряду.

- 1) [с], [д̂з], [д̂ж], [з];
- 2) [й], [м], [в], [ф], [н];
- 3) [к], [г], [б], [д], [т];
- 4) [г], [к], [г], [х];
- 5) [д̂ж], [ш], [д̂з], [ч], [ц];
- 6) [в], [ш], [с], [х], [р], [ж], [й];
- 7) [й], [ф], [г], [з], [н], [с];
- 8) [г], [д̂ж], [ц], [т], [ч], [ш], [к];
- 9) [в], [м], [н], [п], [ф];
- 10) [с], [ц], [т], [г], [ш], [ч];
- 11) [б], [д̂з], [г], [в], [з], [ж].

Вправа 21. Продовжіть ряди звуків, визначте, яка ознака об'єднує звуки кожного ряду.

- 1) [д̂ж], [д̂з], [д̂з'], [д̂ж'], [ч] ...
- 2) [з], [ц], [д̂з'], [с'] ...
- 3) [ж'], [ч'], [в'], [м'], [г'], [д̂ж'] ...
- 4) [п], [с], [ц], [ш], [т], [к] ...
- 5) [г], [с], [й], [х], [ф], [з] ...
- 6) [г], [г'], [б], [б'], [з], [з'], [д̂ж], [д̂ж'], [д], [д'] ...
- 7) [м], [в], [б] ...
- 8) [д], [з], [ц], [н], [т], [л] ...
- 9) [р], [ж], [ч] ...
- 10) [і], [и] ...

Вправа 22. Запишіть фонетичною транскрипцією, дайте повну характеристику звуків, з яких складаються подані слова. Приголосні охарактеризуйте за такими ознаками: участь голосу і шуму, місце творення, спосіб творення, наявність / відсутність палаталізації, звукове враження; голосні звуки охарактеризуйте за такими ознаками: ряд,

піднесення, лабіалізованість / нелабіалізованість, наголошеність / ненаголошеність.

Зразок:

[фéйa]

[ф] – приголосний, шумний, глухий, губний, губно-зубний, щілинний, твердий;

[é] – голосний переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, наголошений;

[й] – приголосний, сонорний, язиковий, середньоязиковий, щілинний, м'який;

[a] – голосний заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

Бричка, п'яніти, джмелик, кіготь, цуратися, гедзь, шляхтич, дріжджі, мерехтливий, під'юджувати, віддзеркалює.

Вправа 23. Визначте слова за характеристиками звуків, з яких вони складаються.

1.

- 1) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, щілинний, твердий, свистячий;
- 2) голосний заднього ряду, середнього піднесення, огублений, наголошений;
- 3) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, зімкнений, зімкнено-прохідний, носовий, твердий;
- 4) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, зімкнений, африкат, твердий, свистячий;
- 5) голосний переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

2.

- 1) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, зімкнений, зімкнено-прохідний, носовий, м'який;
- 2) голосний переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, наголошений;
- 3) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, піднебінний, зімкнений, африкат, твердий, шиплячий;

- 4) приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, зімкнений, проривний, твердий;
- 5) голосний заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

3.

- 1) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, зубний, зімкнений, африкат, твердий, свистячий;
- 2) приголосний, сонорний, губний, губно-губний, щілинний, твердий;
- 3) голосний заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, наголошений;
- 4) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, зімкнений, зімкнено-прохідний, носовий, твердий;
- 5) голосний переднього ряду, високого, але обниженого піднесення, нелабіалізований, ненаголошений;
- 6) приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, зімкнений, проривний, твердий.

4.

- 1) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, піднебінний, зімкнений, африкат, твердий, шиплячий;
- 2) приголосний, сонорний, губний, губно-губний, зімкнений, зімкнено-прохідний, носовий, пом'якшений;
- 3) голосний переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, наголошений;
- 4) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, щілинний, боковий, м'який.

5.

- 1) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, щілинний, твердий, свистячий;
- 2) голосний заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, ненаголошений;

- 3) приголосний, шумний, глухий, губний, губно-зубний, щілинний, пом'якшений;
- 4) голосний переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, наголошений;
- 5) приголосний, сонорний, середньоязиковий, щілинний, м'який;
- 6) голосний заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

6.

- 1) приголосний, сонорний, губний, губно-губний, щілинний, твердий;
- 2) голосний переднього ряду, високого, але обниженого піднесення, нелабіалізований, наголошений;
- 3) приголосний, сонорний, передньоязиковий, піднебінний, вібрант, м'який;
- 4) голосний переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, ненаголошений;
- 5) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, піднебінний, щілинний, твердий, шиплячий;
- 6) голосний переднього ряду, високого, але обниженого піднесення, нелабіалізований, ненаголошений;
- 7) приголосний, сонорний, губний, губно-губний, зімкнений, зімкнено-прохідний, носовий, твердий;
- 8) голосний заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, ненаголошений.

7.

- 1) приголосний, сонорний, середньоязиковий, щілинний, м'який;
- 2) голосний заднього ряду, високого піднесення, лабіалізований, наголошений;
- 3) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, зімкнений, зімкнено-прохідний, носовий, м'який;
- 4) голосний переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, ненаголошений;
- 5) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, щілинний, м'який, свистячий;

- б) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, проривний, м'який.

8.

- 1) приголосний, шумний, дзвінкий, губний, губно-губний, зімкнений, проривний, пом'якшений;
- 2) голосний заднього ряду, високого піднесення, лабіалізований, ненаголошений;
- 3) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, піднебінний, зімкнений, африкат, твердий, шиплячий;
- 4) голосний переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, наголошений;
- 5) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, зімкнений, проривний, твердий.

9.

- 1) приголосний, сонорний, середньоязиковий, щілинний, м'який;
- 2) голосний заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, наголошений;
- 3) приголосний, сонорний, губний, губно-губний, щілинний, твердий;
- 4) голосний переднього ряду, високого, але обниженого піднесення, нелабіалізований, ненаголошений;
- 5) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, піднебінний, щілинний, твердий, шиплячий;
- б) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, піднебінний, зімкнений, африкат, твердий, шиплячий;
- 7) голосний переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

Вправа 24. З текстів выпишіть і затранскрибуйте слова, що мають м'які і пом'якшені приголосні. Вкажіть, у яких позиціях вони виступають; поясніть, як м'якість приголосних позначається на письмі.

I. Сліпучий день, коли світяться стерні, а шляхом, що стелиться з нашого табору до найближчого містечка, артилерійські трудові наші коні тюпачать. Тільки не гармату тягнуть за собою, не в артилерію впряжені, а в звичайну бочку-водовозку. Високо на ній в пілотці

набакиреній, в медалях на всі груди сидить Діденко Сашко, артилерист. Про демобілізацію думає хлопець, не інакше. Бо всі ми в ці дні тільки тим і живемо, що скоро додому, а там кожного з нас жде любов (*О. Гончар*).

II. Джміль щойно залишив ромен (його голівка в білому пелюстковому вінку ще колишеться) і вже висить, розгойдуючись над блакитним келишком дзвіночка. Я не встигаю ступнути ближче, а джміль уже перебрався на ясно-жовтий острівець коров'яку. Відтак він повзе по волоті медівника, а звідти знову перелітає на ромен, з ромену на яскраво-червоне тім'ячко колючого, пихатого реп'яшнику. За мить він уже на рожевій китиці чебрецю. Я ледь повертаю голову, а він – на жовтій волоті льонку. Я заплющую очі: чи не сниться мені? І знову розплющую – джмелі ледь не на кожній квітці, вони тільки міняються місцями, і весь видолок аж гуде від них. Я розгублююсь, не знаючи, за яким стежити. Джмелі падають в траву і знов злітають, вештаються над самісінькою землею, ніби обмацують її, і несподівано, коли, здається, ти нарешті вистежив гніздо, підносяться вгору і зникають за косогором, у білястій прозорості неба (*В. Дрозд*).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Які ознаки покладено в основу розрізнення голосних і приголосних звуків?
2. У чому полягає функціональна специфіка голосних?
3. Назвіть артикуляційні відмінності між голосними і приголосними.
4. Якими акустичними параметрами голосні відрізняються від приголосних?
5. Що таке голосні звуки?
6. Що таке приголосні звуки?
7. За якими ознаками класифікують голосні?
8. Чим зумовлений ряд голосних?
9. Чому в класифікаційній таблиці українських голосних є середній ряд?
10. Чим зумовлене піднесення голосних?

11. Як змінювалися думки мовознавців щодо місця, яке займає в класифікаційній таблиці голосних звук [и]?
12. Які звуки називаються огубленими, або лабіалізованими?
13. На основі яких ознак побудована артикуляційна класифікація приголосних звуків?
14. На які групи поділяються приголосні української мови за ознакою „участь голосу і шуму”?
15. У творенні яких звуків голос переважає над шумом?
16. У творенні яких звуків шум переважає над голосом?
17. Які звуки складаються лише із шуму?
18. Що таке місце творення для приголосного? Назвіть групи приголосних за місцем творення.
19. Як класифікують приголосні за способом творення?
20. Як творяться щілинні приголосні?
21. Охарактеризуйте вимову проривних приголосних. Чому їх ще називають „вибуховими”, „миттєвими”, „експлозивними”?
22. Як творяться афrikати?
23. Які звуки називаються зімкнено-прохідними?
24. Як вимовляється вібрант [р]?
25. Як утворюється боковий приголосний [л]?
26. Що таке палаталізація приголосних звуків?
27. На які групи поділяються приголосні звуки української мови за ознакою „наявність / відсутність палаталізації”?
28. Як використовуються відомості про класифікаційні ознаки голосних і приголосних звуків лінгвістичними та нелінгвістичними науками?

Тестові завдання

1. Голосні та приголосні звуки розрізняються за такими ознаками:

- а) акустичними, артикуляційними, анатоомо-фізіологічними;
- б) акустичними, артикуляційними, функціональними;
- в) акустичними, артикуляційними, перцептивними;
- г) акустичними, анатоомо-фізичними, складотворчими.

2. Артикуляційні особливості голосних полягають у тому, що при їх вимові:

а) мовний апарат рівномірно напружений; видихуваний струмінь повітря слабкий і не натрапляє на своєму шляху на перешкоди;

б) мовний апарат рівномірно напружений; інтенсивність і тиск повітряного струменя високі; струмінь видихуваного повітря не натрапляє на своєму шляху на перешкоди;

в) напруження зосереджене лише у певному місці мовного апарату; видихуваний струмінь повітря слабкий і не натрапляє на своєму шляху на перешкоди;

г) видихуваний струмінь повітря натрапляє на певні перешкоди у ротовій чи носовій порожнині; напруження зосереджене тільки у місці перешкоди; інтенсивність і тиск повітряного струменя вищий, ніж при вимові голосних.

3. Голосні звуки класифікують за:

а) артикуляційним принципом;

б) акустичним принципом;

в) акустично-артикуляційним принципом;

г) перцептивним принципом.

4. Виділяють такі класифікаційні ознаки голосних:

а) ряд, піднесення, лабіальність/ нелабіальність;

б) ряд, піднесення, лабіалізованість/ нелабіалізованість;

в) ряд, піднесення, місце творення голосу;

г) ряд, піднесення, спосіб творення голосу.

5. Піднесення голосних зумовлене:

а) мірою підняття язика до піднебіння;

б) участю губ;

в) горизонтальним рухом язика;

г) мірою підняття середньої частини спинки язика до твердого піднебіння.

6. Голосними високого піднесення є:

- а) [i], [и], [y];
- б) [i], [и], [e];
- в) [i], [и], [a];
- г) [a], [o].

7. Голосними середнього піднесення є:

- а) [e], [o], [a];
- б) [i], [o];
- в) [e], [o];
- г) [y], [a], [o].

8. Голосним низького піднесення є:

- а) [e];
- б) [y];
- в) [o];
- г) [a].

9. Ряд голосних зумовлений:

- а) положенням нижньої щелепи;
- б) вертикальним рухом язика;
- в) рухом язика по діагоналі;
- г) горизонтальним рухом язика.

10. Артикуляційні особливості приголосних полягають у тому, що при їх вимові:

а) видихуваний струмінь повітря не натрапляє на будь-які перешкоди у ротовій порожнині; рівномірно напружений весь мовний апарат; інтенсивність і тиск повітряного струменя вищі, ніж при вимові голосних;

б) видихуваний струмінь повітря натрапляє на певні перешкоди у ротовій чи носовій порожнині; рівномірно напружений весь мовний апарат; інтенсивність і тиск повітряного струменя вищі, ніж при вимові голосних;

в) видихуваний струмінь повітря натрапляє на певні перешкоди у ротовій чи носовій порожнині; напруження зосереджене тільки у місці перешкоди; інтенсивність і тиск повітряного струменя вищі, ніж при вимові голосних;

г) видихуваний струмінь повітря натрапляє на певні перешкоди у ротовій чи носовій порожнині; напруження зосереджене тільки у місці перешкоди; інтенсивність і тиск повітряного струменя нижчі, ніж при вимові голосних.

11. Приголосні звуки класифікують за:

- а) артикуляційним принципом;
- б) акустичним принципом;
- в) акустично-артикуляційним принципом;
- г) анатомо-фізіологічним принципом.

12. За участю голосу (тону) і шуму приголосні поділяють на:

- а) шумні і тональні;
- б) шумні і сонанти;
- в) шумні і консонанти;
- г) шумні дзвінки і шумні сонорні.

13. З акустичного погляду приголосні звуки складаються:

- а) з голосу і шуму;
- б) лише з шуму;
- в) лише з голосу;
- г) з голосу і шуму або лише з шуму.

14. Звуки, у творенні яких голос переважає над шумом, називаються:

- а) дзвінками;
- б) сонорними;
- в) голосними;
- г) шумними.

15. Приголосні звуки, у творенні яких шум переважає над ГОЛОСОМ, називаються:

- а) глухими;
- б) дзвінкими;
- в) шумними;
- г) сонорними.

16. Глухими приголосними називаються звуки:

- а) які складаються з голосу і шуму, при цьому шум переважає над голосом;
- б) які творяться лише шумом;
- в) які складаються з голосу і шуму, при цьому голос переважає над шумом;
- г) в основі яких – ритмічні коливання повітря.

17. У якому рядку правильно названо пари „дзвінкий приголосний – глухий приголосний”?

- а) [б] – [п], [д] – [т], [з] – [с], [дʒ] – [ц], [ж] – [ш], [дʒ] – [ч], [г] – [к];
- б) [ж] – [ш], [д] – [т], [дʒ] – [ц], [б] – [п], [з] – [с], [в] – [ф];
- в) [дʒ] – [ч], [з] – [с], [б] – [п], [ж] – [ш], [д] – [т], [дʒ] – [ц];
- г) [з] – [с], [ж] – [ш], [д] – [т], [б] – [п], [дʒ] – [дʒ], [ч] – [ц].

18. У якому рядку наведено лише дзвінки приголосні?

- а) [б], [д], [з], [дʒ], [дʒ], [г], [ж], [р];
- б) [ж], [дʒ], [д], [з], [ч], [б], [дʒ], [г];
- в) [з], [ж], [д], [б], [г], [дʒ], [дʒ];
- г) [д], [з], [н], [дʒ], [дʒ], [р], [б], [г].

19. У якому рядку всі приголосні – глухі?

- а) [ц], [к], [ч], [п], [т], [х], [с], [ш];
- б) [г], [п], [с], [ч], [т], [к], [ц], [х], [ш];
- в) [п], [т], [с], [ц], [дʒ], [к], [х], [ш];
- г) [ф], [т], [ш], [х], [к], [б], [п], [с].

20. Місце творення приголосного – це:

- а) місце побудови перешкоди, яка долається повітряним струменем;
- б) місце у ротовій порожнині, де середня частина спинки язика піднімається до твердого піднебіння;
- в) місце виникнення щілини між органами мовного апарату, крізь яку проходить повітряний струмінь;
- г) місце, де розташовані голосові зв'язки.

21. За ознакою „місце творення” приголосні звуки поділяють на такі основні групи:

- а) лабіалізовані, язикові, глоткові;
- б) губно-губні, язикові, глоткові;
- в) губні, язикові, глоткові;
- г) білабіальні, язикові, глоткові.

22. Губні приголосні поділяють на:

- а) губно-губні і губно-язикові;
- б) губно-губні і губно-зубні;
- в) огублені і неогублені;
- г) губно-губні і зубно-зубні.

23. У якому рядку всі приголосні – передньоязикові?

- а) [л], [н], [д̂з], [ц], [ж], [ш], [д̂ж], [ч];
- б) [д], [т], [з], [с], [г], [х], [г], [к];
- в) [ж], [ш], [м], [н], [р], [д̂ж], [ч];
- г) [д], [т], [б], [п], [д̂з], [ц], [д̂ж], [ч].

24. За способом творення шуму приголосні поділяються на такі групи:

- а) фрикативні, щілинні, зімкнені, вібранти;
- б) фрикативні, зімкнені, глоткові, вібранти;
- в) фрикативні, зімкнено-прохідні, язикові, вібранти;
- г) фрикативні, зімкнені, вібранти.

25. Зімкнено-щілинними в українській мові є такі приголосні:

- а) [д̂ж], [ш], [д̂з], [ч];
- б) [д̂ж], [ч], [д̂з], [ц];
- в) [д̂ж], [д̂з], [з], [ц];
- г) [ж], [ш], [д̂ж], [ч].

26. Повне зімкнення долається через утворення щілини при артикуляції:

- а) щілинних приголосних;
- б) зімкнено-прохідних приголосних;
- в) африкатів;
- г) фрикативних приголосних.

27. Африкати по-іншому ще називають:

- а) зімкненими;
- б) зімкнено-прохідними;
- в) щілинно-зімкненими;
- г) зімкнено-щілинними.

28. Африкатами в українській мові є такі приголосні:

- а) [д̂ж], [ш], [д̂з], [ч];
- б) [д̂ж], [д̂з], [з], [ц];
- в) [д̂ж], [ч], [д̂з], [ц];
- г) [ж], [ш], [д̂ж], [ч].

29. У якому рядку всі приголосні – щілинні?

- а) [в], [ф], [й], [з], [с], [г], [х], [г], [к], [ж], [ш];
- б) [в], [ф], [й], [з], [с], [г], [х], [ж], [ш], [л];
- в) [в], [ф], [й], [з], [с], [г], [х], [ж], [ч], [л];
- г) [в], [ф], [й], [з], [с], [ц], [г], [х], [ж], [ш].

30. У якому рядку наведено лише проривні приголосні?

- а) [з], [с], [д], [т], [г], [к];
- б) [г], [д], [г], [х], [т], [к];
- в) [п], [д], [з], [т], [б], [г], [к], [с];

г) [д], [б], [г], [п], [т], [к].

31. Результат приєднання до основної артикуляції звука додаткової, яка полягає у піднятті середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, називається:

- а) коартикуляцією;
- б) палаталізацією;
- в) асиміляцією;
- г) акомодацією.

32. У якому рядку перелічено всі м'які приголосні української мови?

- а) [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'];
- б) [с'], [д'], [л'], [д'з'], [н'], [й], [т'], [з'], [ц'], [р'];
- в) [т'], [з'], [ц'], [л'], [д'], [с'], [р'], [н'], [д'з'];
- г) [ц'], [л'], [н'], [с'], [й], [з'], [д'], [р'].

33. У позиції перед [і], [а], [у] пом'якшеними є такі українські приголосні:

- а) губні, шиплячі, зубні;
- б) губні, шиплячі, задньоязикові, середньоязикові;
- в) губні, шиплячі, задньоязикові, глотковий;
- г) губні, шиплячі, задньоязикові, вібранти.

ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ У ПОТОЦІ МОВЛЕННЯ

Асиміляція

Вправа 25. Знайдіть і запишіть фонетичною транскрипцією слова, у яких відбувається уподібнення за дзвінкістю, усно охарактеризуйте асимілятивні зміни.

Зразок:

Боротьба – [бород'ба́] – часткова регресивна асиміляція за дзвінкістю: глухий [т'] уподібнився до парного йому дзвінкого [д'] під впливом наступного дзвінкого [б].

I. 1. Вирвалися ще за тепла на молотьбу. 2. І хлопці мовчали, тривожно прислухалися, як билося сполохане село. 3. Оксана ж – хоч би обід швидше, та надвір, та з дівчатами на левади (*З творів А. Головка*). 4. І коли повз мене біжать (крос), коли я дивлюсь на футбол, на легкоатлетів – я захоплююсь (*Остап Вишня*). 5. Коли корова йшла з пасьби додому повагом, немов з роботи, телятко терлося у неї під боком і лізло до вим'я (*Григір Тютюнник*). 6. Сучасний білоруський мовознавець Адам Супрун числівником називає клас повнозначних слів, які означають число, кількість, міру і пов'язані з числом розумові категорії порядку при лічбі, кратності (повторюваності), сукупності (збірності) (*В. Горпинич*). 7. Очима ти сказав мені: люблю. Душа складала свій тяжкий екзамен (*Л. Костенко*). 8. Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила б золотую арфу (*Леся Українка*). 9. Ось травичка. Ось доріжка. Ось дитинка. Ручки. Ніжки (*Н. Забіла*). 10. Минув Великдень – і якось одразу настали теплі дні. Скінчився період боротьби початків, шаленої битви скованих і схованих сил, коли все живе мало одну ціль – проявитися, родити й родитися (*Г. Хоткевич*).

II. 1. А як же ти, а як же ця молитва, А як же ця змордована клятва І рук моїх заломлена гонитва За тим, що зветься доля і судьба? (*І. Драч*). 2. Гуде планета в буднях, як вокзал (*Б. Олійник*). 3. Може, до п'ятдесяти дверей, а у котрі постукати, кого спитатись – не знати (*Ірина Вільде*). 4. Весь Вишгородський широкий шпиль був ніби помережаний смугами розкішних зелених городів (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Наша дума, наша пісня Не вмре, не загине... От де, люде, наша слава, Слава України! 6. На Великдень, на солomé Против сонця, діти Грالیлись собі крашанками Та й стали хвалитись Обновами (*З творів Т. Шевченка*). 7. Роблячи у болгарина, вона чула про селитьби втікачів і тільки ждала, щоб Остап трохи очуняв (*М. Коцюбинський*). 8. – Це якби в шістдесятих, – каже батько, – ми б уже були під в'язницею, били б кулаками по воронках. 9. Боюся екзальтованих подруг, балакучих самітників, лекторів, у яких лоби перекреслені жировими складками, і мислителів – оригінальних, як

вдруге відкритий біном. 10. У цьому черствому скрипучому світі тільки любити – тепер екзотика (*З творів Л. Костенко*).

Вправа 26. У поданих реченнях знайдіть слова, у яких відбувається уподібнення за глухістю, запишіть їх фонетичною транскрипцією, усно охарактеризуйте асимілятивні зміни.

Зразок:

Легко – [лэхко] – часткова регресивна асиміляція за глухістю: дзвінкий [г] уподібнився до парного йому глухого [х] під впливом наступного глухого [к].

I. 1. Моторошно гуде ліс, видзвонює крижаними кайданами, цокотять обмерзлими кігтями кури у сінях і, висвистуючи крильми, злітають на сідало. 2. Тулився мовчки десь у кутку, ховаючи в темряві не так себе, як шапку з печаткою... 3. Мати ніжно куйовдить мою чуприну, і рука у них легка, як пташине крило. 4. Я з усієї сили зціплюю зуби, щоб не труситись. 5. – Береться морозець, – хваляться мати і, зсугулившись, довго хукають у долоні.... 6. Знають, що в нього жінка й діти, знають, що завтра вранці наші ворота будуть облиті дьогтем і їм доведеться шкребти їх ножем, ховаючи обличчя в хустку, – знають, а ждуть (*З творів Григора Тютюнника*). 7. Відкрий мені свої хвороби, молю тебе, княже, я піду на край світу і напитаю зілля, щоб зцілити тебе. 8. Золототкана одіж спадала до землі, звів той юнак руку зі срібними нігтями і погладив Федора по голові, як дитя... 9. – Тісно тобі тут, Федоре, й вогко, – сказав, роззираючись по келії (*З творів В. Шевчука*). 10. За татарським бродом, на козачому, із сивого жита, з червоного маку викотився місяць, а біля козацької могили заскрипів, обертаючись навколо свого короля, старий вітряк (*М. Стельмах*).

II. 1. Швиденько загнала скот у загороду та до хустки мерщій. Лап, – вогкенька ще. 2. Вилізли тіні з садків, з-під стріх, із-за повіток. 3. І не думав, і не гадав ніколи він, що Тихін отакий легковірний: хтось белькнув дурним язиком, а він і глузд втратив. 4. Як зсутеніло, що ткати не видно вже, Давид виліз із-за верстата... 5. Дівчата ще надходили, хлопці їх зсаджували на ганок, а як котрої – то не хотіли навмисне: це з тих бідових дуже. 6. А обабіч шляху з тихим шумом

хлюпались зелені хвилі хлібів (*3 творів А. Головка*). 7. Заглиблений у книг нових і давніх стоси, Він слухав голоси з низин і з-понад хмар. 8. Пахне грибами й медом, вогкістю пахне тією, Що, oprіч назви осінь, немає імені їй (*3 творів М. Рильського*). 9. Тут можна було зустріти полупанків, котрі з дiгтярів, чумаків повиводили своїх дітей у „люди” (*Панас Мирний*). 10. В нахолolій церкві тьмяно поблискують саморобні свiчі, зсукані з темного воску дуплянок (*М. Стельмах*).

Вправа 27. Прочитайте вголос і запишіть фонетичною транскрипцією слова, поділивши їх на дві групи: 1) ті, у яких відбувається асиміляція за глухістю; 2) ті, у яких дзвінки приголосні не оглушуються. Поясніть, чому в словах другої групи приголосні зберігають свою дзвінкість.

Бігти, стежка, безперечний, поріг, бабка, тяжкий, легкий, ризький, мед, казка, дiгтяр, вузький, розпечений, хід, безкрай, тягти, слід, черезплічник, гидко, ніж, дiжка, різко, пішохід, указ, розцінка, борідка, вогкий, смужка, голуб, допомогти, мигцем, скибка, безправ'я, гриб, розквіт, вклад.

Вправа 28. Знайдіть і запишіть фонетичною транскрипцією слова, у яких: 1) шиплячі зазнають асимілятивних змін під впливом свистячих; 2) свистячі зазнають асимілятивних змін під впливом шиплячих. Дайте повну характеристику цих явищ. Назвіть слова, у яких одночасно з уподібненням за місцем і способом творення відбувається уподібнення за м'якістю.

Зразок:

Аж зараз – [аз:áраз] – повна регресивна асиміляція за місцем і способом творення: шиплячий [ж] уподібнився до свистячого [з] під впливом наступного свистячого [з].

I. 1. На річці, на білому камені молодиця прала (*В. Голобородько*). 2. Як ти зжилася з тугою чайною! (*Л. Костенко*). 3. Ніби намальований на чорному полі картини, сидів Кайдаш в білій сорочці з широкими рукавами. 4. ...все це наводить на душу тихі думи, втихомирює серце, в котрому й сам не зчуєшся, як примічаєш ласку й любов до всього... 5. Між сірими скелями стоїть на низині стара церква з трьома банями, сіра, поросла сизим та зеленим

мохом... 6. – Був я колись Кайдаш, а тепер перевівся на маленького Кайдашця, – говорив Кайдаш за чаркою горілки в шинку (З творів І. Нечуя-Левицького). 7. Прошу: сонечко в золотій сорочці, постій за дубами – на далекій дорозі! (В. Барка). 8. А ще пізніше, копаючи льохи для вина, знайшли ми і самого хазяїна Січі – запорожця (О. Гончар). 9. Поцілунки прощань розшастав і ні дотику не зберіг, наче ввік не ввійду у хату і не вийдеш назустріч мені. 10. Мислі жорстокий камінь обезчещує юність зелені, скалічує квітнів листя (З творів Б. Рубчака). 11. І все-таки про пташку неправильно сказав: пташці велів Господь одне, а людині інше (В. Шевчук).

II. 1. Василько мало не плакав з жалю (М. Коцюбинський). 2. І пригадаються нам грози й райдуги, які прошуміли, відпалахкотіли над землею, принісши нам щастя... (Ю. Збанацький). 3. А зал, як тур, реве безжально (Б. Олійник). 4. Надворі, припадаючи цупким листям до шибок, видзвонювала дика груша, розчахнута вітром. 5. В розщепину провалилась жовтенька падалиця... 6. Палажці робилося ніяково і трохи якимось аж млосно від тих слів. 7. Знадвору увійшла Одарка – вироблена, але чепурна ще жінка з чорними од землі руками (З творів Григора Тютюнника). 8. Та вся ця прикрість одразу ж зникала, тільки-но дівчина згадувала про чоловіка в гречці. 9. Хлопець аж зуби зціпив. Повз Мотузчин двір як проходив – і не глянув. 10. Були без шапок, ішли похнюплено, важко тягнучи ноги, мовчазні (З творів А. Головка). 11. – Не тривожся, матусю, ніхто на моє життя не чатує. Я тут так потрібна, не тривожся (Р. Федорів).

Вправа 29. Випишіть і затранскрибуйте слова, у яких відбулися асимілятивні зміни проривних [d], [m] під впливом щілинних і африкатів. Дайте характеристику процесам уподібнення.

Зразок:

Вітчм – [в'іч:ім] – повна регресивна асиміляція за місцем і способом творення: проривний [m] уподібнився до афrikата [ч] під впливом наступного афrikата [ч].

I. 1. І в пам'яті зринає давня пісня: „Ой верніться ж, літа мої...”. Не вернуться. Відгріміли, віддзвеніли (Ю. Збанацький). 2. Так відлітають птахи наших гір у вирій долин квітчастих, на дівчата й льон багатих (Б.-І. Антонич). 3. Де багатство, там і заздрість

(*В. Шевчук*). 4. Тут лиса аж закрутилась. – Я хороша! Я не зла! Я з зайчатком не сварилась, По-сусідському жила!.. А сама мерщій на ганок, та – по східцях, та – у ліс!.. (*Н. Забіла*). 5. А до сонця золота струна Тчеться вітром, тчеться від землі – Я пливу до сонця на крилі (*І. Драч*). 6. Розходься, братці! (*А. Головка*). 7. От чудно, – каже Соня, зітхаючи, – кругом сади цвітуть, а там – сніг (*Григір Тютюнник*). 8. Було у дня дванадцять годин, дванадцять князівен, білих лебідок. 9. Відчувати простір: літ чорних птахів далеко, відчувати час: чіткі рисунки в чорних печерах (*З творів Б. Рубчака*). 10. Чи не найкращим свідченням цього є „Зачарована Десна”, написана Довженком уже на схилі віку, коли досвід так щедро збагатив художника і його філософські роздуми над життям сягали найдальших обріїв (*О. Гончар*).

II. 1. Вибіг він аж на перон. Там відчеплений вагон (*І. Малкович за С. Маршаком*). 2. Гойдається вечора зламана віть, мов костур сліпого, що тичеться в простір осінньої невіді. 3. Ота зоря – вістунка твого шляху, хреста і долі, ніби вічна мати, вивищена до неба (од землі на відстань справедливості)... 4. Це все – одне прощання понадмірне – з Вітчизною, зі світом, із життям... (*З творів В. Стуса*). 5. ... Осінь, ви і осінній час, Коли стало любити важче І солодше любити знов (*М. Вінграновський*). 6. Багдадський злодій літо вкрав, багдадський злодій. 7. Митцю не треба нагород, його судьба нагородила. 8. Що писав би Шевченко в тридцять третьому, в тридцять сьомому роках? (*З творів Л. Костенко*). 9. Ти одживешся на Україні (*Леся Українка*). 10. Українці – стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж персидська, китайська, монгольська і всілякі інші (*Ельвія Челебі*).

Вправа 30. Від поданих іменників утворіть форми давального й місцевого відмінків однини та запишіть їх фонетичною транскрипцією. Охарактеризуйте зміни приголосних, які при цьому відбуваються, узагальніть свої спостереження.

Зразок:

Петрушці, у *петрушці* – [пe^uтpу́с'ц'і] – часткова регресивна асиміляція за місцем і способом творення та за м'якістю: твердий шиплячий [ш] уподібнився до м'якого свистячого [с'] під впливом

наступного м'якого свистячого [ц´]. Буквосполученню **шц** перед закінченням **-і** в давальному й місцевому відмінках іменників відповідає звукосполучення [с´ц´].

Дужка, ложка, стежка, книжка, Палажка, діжка, сережка, папужка, сніжка; юшка, пташка, дошка, кашка, пляшка, грушка, кришка, подушка, Мелашка; поличка, онучка, паличка, ручка, річка, копичка, собачка, швачка, наймичка; нотатка, квітка, тітка, азіатка, калитка, печатка, плитка, намітка, кімнатка; незабудка, жердка, кладка, грядка, борідка, колядка, загадка, довідка, ягідка.

Вправа 31. Від дієслів утворіть форми: 1) другої особи однини теперішнього часу; 2) третьої особи однини й множини теперішнього часу. Запишіть їх фонетичною транскрипцією, охарактеризуйте і схематично зобразіть звукові зміни, які відбуваються в цих формах.

Зразок:

Миє**ш**ся – [мійе¹с´:а] – повна регресивна асиміляція за місцем і способом творення та за м'якістю: твердий шиплячий [ш] уподібнився до м'якого свистячого [с´] під впливом наступного м'якого свистячого [с´]; буквосполученню **-шся** в дієслівній формі другої особи однини відповідає звукосполучення [с´:а];

Миє**ть**ся, мию**ть**ся – [мійе¹ц´:а], [мійуц´:а] – відбулися такі асимілятивні зміни: 1) часткова регресивна асиміляція за місцем і способом творення: [т´с´] → [ц´с´]; 2) повна прогресивна асиміляція за способом творення: [ц´с´] → [ц´ц´]; буквосполученню **-ться** в дієслівних формах третьої особи однини й множини теперішнього часу відповідає звукосполучення [ц´:а].

Боротися, орієнтуватися, хвилюватися, шануватися, одягатися, молитися, вмиватися, гойдатися, торгуватися, соромитися, намагатися, клопотатися, каятися, турбуватися, снитися, хилитися, смажитися, стригтися, готуватися, братися, дивуватися, чергуватися, стажуватися, взуватися, шикуватися.

Вправа 32. Утворіть форму другої особи однини наказового способу. Визначте, які зміни приголосних звуків при цьому відбуваються.

Зразок:

Завод**ь**ся – [заво¹д´з´с´а] – часткова регресивна асиміляція за місцем і способом творення: проривний [д´] уподібнився до афrikата [д´з´] під впливом наступного щілинного [с´].

Порізатися, вимазатися, зважитися, обмежитися, розважитися, напружитися, наїстися, морочитися, мучитися, вибачитися, виплакати, викликати, погодитися, порадитися, обходитися, нудитися, поводитися, всістися, позбутися.

Вправа 33. З тексту випишіть і затранскрибуйте слова, у яких відбувається уподібнення за м'якістю. Дайте повну характеристику асиміляцій.

Зразок:

Дні – [д'н'і] – часткова регресивна асиміляція за м'якістю: твердий [д] уподібнився до м'якого [д'] під впливом наступного м'якого [н'].

Надворі весна вповні. Куди не глянь – скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле – що безкрає море – скільки зглянеш – розіслало зелений килим – аж сміється у очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо – ні плямочки, ні хмариночки, чисте, прозоре – погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею співає хліборобська доля... Легенький вітерець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билинку... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, – дзвенить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, – і все те зливається до купи у якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя. Недаром в таку годину – аби неділя або яке свято – хлібороби виходять на поле хліба обдивлятися! (*Панас Мирний*).

Вправа 34. Запишіть фонетичною транскрипцією слова, поділивши їх на групи: 1) з обов'язковим м'якшенням приголосних унаслідок асиміляції за м'якістю; 2) з факультативним м'якшенням приголосних

унаслідок асиміляції за м'якістю; 3) слова, у яких приголосні за м'якістю не асимілюються.

Розвиднітися, інші, цвітіння, віддячити, могутній, тліти, підніжжя, повість, жінці, скніти, середні, хатній, дзвяк, хміль, торішній, зцілити, підняти, світ, відтяти, сліпий, звіт, міцність, сніп, мрія, стіл, чесні, корисні, густі, гнів, мудрі, пізні, відніс, тля, твій, злізти, кігті, сміх, сонця, цвяшок, свято, мліти, хитрі, спів, зміна, звір, для, навесні, відділ, хліб, підлізти, цвіль, через нього, від нього.

Вправа 35. Випишіть слова, у яких є асиміляція за твердістю, підберіть до них споріднені слова, що підтверджують асиміляцію і допомагають пояснити механізм цього фонетичного явища. Усно охарактеризуйте асиміляцію за такими ознаками: повна / часткова, прогресивна / регресивна, відбита на письмі / не відбита на письмі. Визначте формулу асиміляції за твердістю.

Зразок:

Кінний [к'ін:уї] – кінь [к'ін ́]; [к'ін ́] + [н(уї)] = [к'і н'н уї] → [к'інний].

Кінний, моральний, буденний, сонний, мідний, пастельний, двохосний, туманний, ртутний, злісний, радісний, безвинний, чесний, міцний, вільний, законний, корінний, доповідний, колодязний.

Вправа 36. Прочитайте вголос і запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть випадки подвійних і потрійних асиміляцій.

Отже, двадцять, зшиток, людський, от дзеркало, тут джерело, не мучся, зчистити, ворітця, не врїжся, східці, брат зятя, на грядочці, болить же, крізь штори, відсіяти, от жах, намажся, зцілитель, тут за ним, тягнешся, у діжці.

Вправа 37. Визначте, які асимілятивні зміни відбиває написання поданих слів.

Покажчик, прикажчик, піщаний, піщина, дощаний, ліщина, спорудити, сформулювати, схвильований, скаламутити, бджола, бряжчати, в'їжджений, щастя, Одещина, Німеччина, пущений, зітхнути, натхненний.

Дисиміляція

Вправа 38. У поданих реченнях знайдіть слова, у яких спостерігається явище дисиміляції, і слова, у яких розподібнення могло б

відбутися, але не відбулося. Охарактеризуйте дисимілятивні зміни; визначте випадки, коли дисиміляція зумовлена діалектним або просторічним характером мовлення.

I. 1. Небо зносилося лагідною глибиною над землею, а зорі дрібніли сріблом, немов усміхалися (*О. Кобилянська*). 2. Мірошник спить та спить. Вода ж біжить... (*Л. Глібов*). 3. – Як тут мій помошничок? Не боявся сам уночі? – питався, бувало, знімаючи шкіряного картуза з білими молоточками, від якого на лобі лишався червоний тугий пружок, що ніколи не встигав зійти до чергової зміни. 4. Тільки десь далеко за перелогом, звідки він прийшов до цієї скирти, чулося по-вранішньому лунке гуркотіння підвід. 5. Сюди зручніше, та в зазимки лід на річці тоненький, так і зяє чорною прірвою (*З творів Григора Тютюнника*). 6. І нишком проковтнуло море Моє не злато-серебро, Мої літа, моє добро, Мою нудьгу, мої печалі, Тії незримії скрижалі, Незримим писані пером (*Т. Шевченко*). 7. Тут кожен сам собі пан, живе по своєму закону. І сонце – найвищий Коран. І крона – найкраща корона. 8. Мій Дон Кіхоте, лицарю, чого-бо ти бредеш один по цій гіркій стежі? (*З творів Л. Костенко*). 9. Торішні барабулі скінчилися, а на сьогорічні в Дарусі неврожай, такі дрібні, як ліскові горіхи (*М. Матиос*). 10. Вона промовила: „Жорстокий переможче! Упасти в цім бою для мене найдорожче!” (*М. Рильський*).

II. 1. – Чи це житні, чи пшеничні вареники? – спитала Кайдашиха. 2. Та то, моє серденько, моя невістка незугарна ні спекти, ні зварити, ні прясти, ні шити. 3. Борщ вийшов несмачний. Свекруха тільки ложку вмочила і не їла борщу. 4. Кайдашева хата була просторна, з чималими ясними вікнами, з новими образами, з великими вишиваними рушниками на образах. 5. – Не буду мести твоєї половини сіней і виносить твого сміття, – сказала Мелашка. 6. – Хоч і я рук до полотна доклала, та не буду красти, – промовила Мотря, але їй дуже хотілось одкрять свою частку й сховать в свою скриню. 7. Мотря боялась наробити в пазусі яечні, держалась за бантину й ніяк не могла видертись назад на горище. 8. Святая святиця, небесна цариця! П'ятінко-матінко, і ти, святий понеділочку, Божий ключничку! 9. Кайдашиха взяла кужіль, сіла прясти за хатою

та все поглядала на огірки (3 творів І. Нечуя-Левицького). 10. Напилась Оксана панського чаю! Будеш, сердешна, тямити – і повік оскоми не збудеш! (Г. Квітка-Основ'яненко).

III. 1. Як найдорожча спадщина, як заповіт поколінь передається нащадкам любов до свого народу і рідної мови (Є. Чак). 2. І та ж сама млосна туга на серці, що у такі місячні, як оця, небезпечні ночі кличе людину невідомо куди і за чим. 3. Попрощались сердечно, залишаючись вдоволеними вечором і собою взаємно (3 творів Ірини Вільде). 4. – Єк днювали, Адно? (Г. Хоткевич). 5. Поезіє, сонце моє оранжеве! Щомиті якийсь хлопчисько Відкриває тебе для себе, Щоб стати навіки соняшником (І. Драч). 6. Найкраща рушниця – ваша. Решта – лушні. 7. – Ніякі дохтурі ваші цього не зничтожать, а я зничтожу! Це так про бешиху... (3 творів Остапа Вишні). 8. Не треба класти руку на плече. Цей рух доречний, може, тільки в танці. 9. Червоне й чорне кредо рукава. Пшеничний принцип сонячного степу (3 творів Л. Костенко). 10. Білі акації будуть цвісти в місячні ночі жагучі, промінь морями залле золотий річку, і верби, і кручі (В. Сосюра).

Фонетичне подовження

Вправа 39. Запишіть фонетичною транскрипцією слова, поділивши їх на групи: 1) ті, у яких відбулося подовження приголосних: а) іменники чоловічого й жіночого родів I відміни із закінченням **–я**; б) іменники середнього роду II відміни із закінченням **–я**; в) іменники III відміни у формі орудного відмінка однини; г) форми дієслова **лутити** та похідні від нього; г') прикметник **лляний**; д) прислівники; 2) слова, у яких наявне подвоєння літер унаслідок збігу однакових приголосних на межі морфем.

I. 1. І не марнуй чеканням плинних днів і не гніви Господнього веління. 2. Як добре те, що смерті не боюсь я і не питаю, чи тяжкий мій хрест. Що перед вами, судді, не клонюся, в передчутті недовідомих верст. 3. Гойдається вечора зламана віть, і синню тяжкою в осінній пожежі мій дух басаманить, шалена вогненна дорога кипить... 4. О, піддайся покуті самотності (Господи, дай мені жить). 5. ...далекий всесвіт почув твій тьмянний клич, але озвався прихованим бажанням співчуття та іскрою великої незгоди: бо жити –

то не є долання меж, а навикання і самособоюнаповнення. 6. Стенаються в герці скажені сини України, той з ордами ходить, а той накликає Москву, заллялися кров'ю всі очі пророчі. 7. Над Прип'яттю світання зайнялося... 8. Застерігає доля нас зарання, що калинова кров – така густа, така крута, як кров у наших жилах (З творів В. Стуса). 9. Ліс обняв тихим шелестом листя, лопотінням спілих кисличок, зарябіли увіччю мережива тіней (Григор Тютюнник). 10. На глум, на сором, на огуддя, Ввіп'явшись в груддя кам'яне, Я рік йому: „Брехав я людям, Тож покарай тепер мене!” (М. Вінграновський).

II. 1. І в житті, як на полі мінному, я просила в цьому сторіччі хоч би той магазинний мінімум: – Люди, будьте взаємно ввічливі! 2. Попада постелила ряденце йому на лаву. І задумався місяць на сорочці його ляній. 3. Стогне завія до рання, зламавши об ліс крило... Ти – моє перше кохання. Останнє уже було. 4. Життя – спокута не своїх гріхів. Життя – це оббирання з реп'яхів, що пазурами уп'ялися в душу. 5. Моє нечуване терпіння іще ніхто не перемиг, бо за терпінням є Трипілля, а за Черніговом – Черніг... І ті корчі, і те коріння, розмите повинню з весни, і золотаве звечоріння в зелених кучерях сосни (З творів Л. Костенко). 6. Ця любов наче овочі цінні. Дозрілі, пізні. Наче ніч, що вібрує в осінній, в останній пісні. 7. За волосся, що ллється на перса, мов зливи сїття, за долоні, що в місячних плесах про святість світять. 8. Весінні птиці гаї зіниць розбудять: перше кохання (З творів Б. Рубчака). 9. Твоє лице заболочене ніччю, усмішки павутиння у кутиках вуст. У кольорі очей простяглася віддаль, в шуканні якої загубилося твоє серце (Ю. Тарнавський). 10. Відчувши ласку сонця й вітерця, промерзле в рільях проросте насіння (Л. Первомайський).

Вправа 40. З'ясуйте, які явища відбиває подвоєння літер у поданих словах: фонетичне подовження приголосних чи збіг однакових приголосних на межі морфем.

Піддашся, заміжжя, возз'єднання, беззвучний, упряжжю, навмання, підніжжя, роззброїти, піднісся, узлісся, розрісся, стаття, юннат, безліччю, причинний, відлуння, годинник, законний, пасся,

поміччю, спросоння, військкомат, проллється, віддалений, дозвілля, наддністрянський, Ілля, чавунний, памороззю, ячмінний, лляний, невіддільний, чуття.

Вправа 41. Обґрунтуйте відсутність подовження приголосних у поданих словах.

Совістю, щастя, міжгір'я, здоров'я, юністю, верб'я, облич, статей, породілей, зап'ястя, кров'ю, знарядь, поголів'я.

Спрощення

Вправа 42. Випишіть слова, у яких відбулося спрощення, визначте групи приголосних, що спрощуються, охарактеризуйте відображення дієрези орфографією.

I. 1. По обіді Кайдашиха загадала невістці насіяти борошна, а потім вчинить діжу, а сама знов полізла на піч спати. 2. Церква була зовсім порожня, тільки в бабинці стояли три баби в намітках. 3. Вона просто загадувала їй робити роботу, третього тижня вже почала на невістку кричать, а далі й докоряти. 4. Всі встали з-за стола, подякували Богові та Кайдашисі, а Мотря все стояла на одному місці, наче сирота в чужій сім'ї. 5. Маруся пишала губи, осміхалась, сипала облесливими словами, наче дрібним горохом. 6. – А мені, мамо, не одріжете тонкого полотна, хоч на одну сорочку на празники? – спитала Мотря. 7. Свекруху брала злість. Для неї невістчине мотовило гуло, неначе кусливі джмелі кругом її голови. 8. Між бровами було знать дві зморшки, в котрих чорніла густа тінь. 9. Гілка сунулась по воді поволі, а далі ніби побігла на лотоки і шубовснула під колесо. 10. Дівчина засміялась і блиснула всіма білими зубами проти сонця, ніби двома низками перлів. 11. Кайдашиха виставила навмисне напоказ громаді жовті нові сап'янці (*З творів І. Нечуя-Левицького*).

II. 1. Вона була тільки тоді щаслива, як одпрошувалась в гості до батька, та й те траплялось дуже рідко. 2. Баба з Килиною внесли довгий стіл і застелили скатеркою. 3. Олеся убралась в нову сукню, причесалась, понадівала на всі пальці персні й не одходила од вікон. 4. Волосний з писарем прибігли в двір і вгляділи живого Лавріна, котрий сидів на хаті і зривав кулики. 5. Шибка дзенькнула, а дрібне

скло посипалось на призьбу. 6. Серед церкви виходили ченці, ставали півкругом і співали страсні пісні. 7. Кайдаш махнув рукою, послався на лаві і ліг спати. 8. Вона скочила в Лаврінову хату, вхопила кочергу та й свиснула нею по купі горшків, що сохли на лаві. 9. В великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку з здоровою булавою. 10. Кайдаш пішов швидко, а чорний хлопчик біг за ним та приказував за кожним його ступенем: туп, туп, туп, туп! 11. Я люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала серце з перцем (З творів І. Нечуя-Левицького).

III. 1. Червона глина бризнула трьома кров'яними крапельками на білу Карпову сорочку. 2. Такий він був і маленьким: оце, було, покину в колисці, піду на город, вернуся, а він лежить, ані писне. 3. – Авжеж, що правда, то не гріх, – притакнула Довбишка й наче підлила масла в вогонь. 4. Лавріне! Мелашко! Вся чесна громадо! Збігайтеся сюди! Чи ви бачите, що наробила наша Мотруня? 5. Наш титар, либонь, гарний гончар; нехай він одвезе хуру своїх горшків, – і кози будуть ситі, й сіно ціле. 6. Вони шили, а скося все поглядали на того капосного віника, що стояв у кутку під мисником. 7. Батько постеріг, од чого Мелашка так пізно верталась з вулиці, і згодився на заручини. 8. – Яка ж я маленька? Мені шістнадцять років минуло. 9. Оце я ходжу по печерах та по церквах, то за мною іде слідом сотня або друга людей, а я всім розказую, в якій церкві які моці, показую, ... де святий Миколай притиснув до стіни своїм образом злодія, як той хотів обікрасти церкву. 10. – Аж у Бієвці! – крикнула мати і в долоні плеснула. 11. Передня вісь хруснула, як тріска, а колесо зав'язло в рівчаку (З творів І. Нечуя-Левицького).

Вправа 43. Визначте, які групи приголосних у поданих словах зазнали спрощення; там, де це можливо, доведіть свою думку, підібравши споріднені слова, у яких випадні приголосні збереглися.

Зразок:

Чесний – честь: [стн] → [сн].

Бризнути, масний, умисний, наїзник, прослати, месник, усний, гончар, скляний, місце, пісний, рослина, ремісник, ченця, персня,

борозна, прихвосні, плюснути, дорослий, празниковий, виїзний, улесливий, налисник, первісний, сонце, намісник, власний.

Вправа 44. Подані слова поділіть на групи за таким принципом: 1) спрощення закріплене на письмі й підтверджується спорідненими словами (наприклад: *об'їзний* – *об'їзд*); 2) спрощення закріплене орфографією, але слова, які б могли його підтвердити, вийшли з ужитку або втратили семантичну спільність з аналізованим словом (наприклад: *пізній* – *поздньии*, *налисник* – *лист*); 3) приголосні випадають лише у вимові, а на письмі зберігаються (наприклад: *невістці* – [ни^ев'іс'ц'і]); 4) приголосні зберігаються на письмі й у вимові (наприклад: *скніти* – [скн'іти]).

Випускний, агентство, свиснути, шаснути, у хустці, порожній, пропускний, шістнадцять, символістський, дійсний, під'їзний, хресний, рискнути, компостний, кожний, невістчин, вискнути, центристський, серце, якісний, тоскно, копистці, пізній, цілісний, скнара, бандуристці, аванпостний, брезкнути, пестливий, існувати, кістлявий, вісник, дилетантство, ненависний, плюснути, шістдесят, улесливий, модерністський, у пустці, баластний, болісний, двомісний, замісник.

Узагальнення

Вправа 45. Охарактеризуйте фонетичні зміни, які відбулись у поданих словах.

Шістнадцять, шістдесят, невістці, невістчин, щасливий, студентський, братство, ближчати, подорожчання.

Вправа 46. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, дайте повну характеристику фонетичного явища, що відбулося.

Зразок:

Косьба – [коз'бá] – часткова регресивна асиміляція за дзвінкістю: глухий [с'] уподібнився до парного йому дзвінкого [з'] під впливом наступного дзвінкого [б];

пісний – [п'існїї] – спрощення [стн] → [сн] (*піст*);

рушник – [рушнік] – дисиміляція [чн] → [шн] (*ручьникъ*);

Ілля – [іл':á] – фонетичне подовження (іменник чол. роду I відміни з закінченням –я);

сонний – [сón:иї] – морфологічне подвоєння (збіг однакових приголосних на межі кореня і суфікса).

Якщо з якихось причин явище не відбувається (наприклад, асиміляція за глухістю), поясніть його відсутність.

Знання, ранній, сердешний, розрісся, узлісся, звітувати, п'ятдесят, двадцять, копитце, мірошник, зшити, схаменутися, безпечний, могли, кість, футбол, хто, осінній, з серця, людський, вести, берегти, волосся, льотчик, цвіт, рушничок, через поле, тінню, масний, молодший, зубчик, ремісник, хвастливий, пасся, Христа, відцвітати, безхатченко, брязнути, подорожжю, відчуття, рибка, соняшник, стоптати, вищий, контрастний, безчинство, розповіддю, мести, кращий, кінний, ляний, запрягти, рослина, святість, невинний, роззброїти.

Вправа 47. Знайдіть і запишіть фонетичною транскрипцією слова, у яких спостерігається асиміляція, дисиміляція, спрощення, подовження, подвоєння приголосних. Усно дайте повну характеристику цих явищ за зразком, поданим у попередній вправі.

I. 1. Вона [*Ніна Матвієнко*] сприймає весь навколишній світ як рідний, а своє буття, власну сутність як його органічну часточку і в той же час розуміє, що може... пити в уяві яскраво-зелену барву трави батьківського подвір'я, відчувати на відстані осінній запах груш коло отчої хати лише тому, що є мати, що є її село, її Полісся, її Україна, а з нею – великий добрий людський світ (*В. Качкан*). 2. Як добрий чорний хліб для їжі і як прозора дзвонкова вода для пиття, так нам потрібне пристрасне, вихоплене з-під громів і з-під самого сонця слово, зіткане з мужності й ніжності, з перехресних тривог і хрещатого цвіту надій (*М. Стельмах*). 3. Тонкі ніжні берези поперепліталися з поважними дубами і ясними літніми ночами блистять, мов у срібло одягнені. 4. – Від чого ліс? Кільканадцять кавалків кілля, та, як треба, трохи й пруття, що розрослося на вогкій часті лісу, і справа скінчена. 5. Через те ліс ще не збавиться, а його пан, чи хто він там є, не збідніє. 6. Була лише в сорочці, обперезана барвним поясом, без рушника на голові, і з своїм сивим розпатланим волоссям виглядала дико (*З творів О. Кобилянської*). 7. Та ви знаєте, що оце все робить з людиною? З тою людиною, що в

звичайний час життя свого повсякденного нормальніша за нормальних усіх людей, а в суботу або в день перед святом ... починає та людина на кріслі крутитися, соватися, поглядати щохвилини на годинника, а потім ... шухть з установи! 8. І біжить та людина додому, хапає рушницю, ягдташа, патронташа, собаку і мчить на вокзал, бо ж о четвертій годині потяг іде! 9. В Києві я роззявив рота на вокзалі і так ішов з вокзалу через цілий Київ аж до святої Лаври, де ми з матір'ю зупинились (*З творів Остапа Вишні*). 10. Зложи на мої коліна Каміння жорстоких днів І срібло свого полину Мені поклади до ніг. Щоб легко розкуте серце Співало, як вільний птах, Щоб ти, найміцніший, сперся, Спочив на моїх устах (*О. Теліга*).

II. 1. Тільки тобою білий святиться світ, тільки тобою повняться брості віт, запарувала духом твоїм рілля, тільки тобою тішиться немовля. 2. І, надлетівши, зморена бджола відчує стебел плавне коливання, як подихи землі, і як кохання, і як плавбу до вічності... (*З творів В. Стуса*). 3. Рослинних рік підноситься зелена повінь, годин, комет і листя безперервний лопіт. Залле мене потоп, розчавить білим сонцем, І тіло стане вуглем, з пісні буде попіл (*Б.–І. Антонич*). 4. Немов літак, що ховається за обрієм швидше, ніж доб'ється до нашого слуху шум його двигунів, Василь Симоненко зник за пругом життя скоріше, ніж долинув до нас могутній гук його серця, зарядженого тривогою двадцятого віку і любов'ю української землі (*Д. Павличко*). 5. У важкому і незрозумілому світі ми живемо, де вчинки людські важаться не на золото, а на мідь; нелегко бути в ньому навіть просто чесною людиною, і кожне малодушся й криводушся кладе нам на душу тягар, котрий руйнує її. 6. Лежало воно на вогкому, опалому листі, гарячо-жовтому, з червонуватим відливом, і поступово саме почало світитися, як і те листя (*З творів В. Шевчука*). 7. Може, всьому цьому надали іншого смислу зірки, що сповнили твою душу й тим відчуттям полегкості, якого ти начебто напився отам, серед золотих роїв, і якого ще не встиг розтратити (*Є. Гуцало*). 8. Ото як женишся на тій прояві, то кислочки тобі, внуче, не тільки снитимуться, а ще й привидяться. 9. Закортіло швидше

туди, в село, де сніг плете навколо електричних ліхтарів густі рожеві сіті і привітно світяться вікна в хатках (*З творів Григора Тютюнника*). 10. Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, злото-рожеве повітря приймає оддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, – Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня (*М. Коцюбинський*).

III. 1. Хоч і бачив Чіпка таке безпутство – часом робилося йому противне таке життя й таке товариство, – та залле очі – мовчить. 2. Тим часом, світ, як день, тільки сонце щось забарилося... Закрасивши увесь східень палко-рожевим цвітом, воно ще не рушило з-за гори, ще не блиснуло ні одним променем над землею... 3. Як дівчина, дожидаючи свого милого, умивається й прибирається, тремтить, мов у лихоманці, і палає, наче в огні, завмирає, довго ждучи, і оживає не терплячи, – так земля дожидається ясного сонця... і міниться не дождавшись (*З творів Панаса Мирного*). 4. Так часом тяжко, що мені здається, що серце в грудях вже не б'ється. Що залишилась по мені лиш тінь від мене на стіні. І ця печаль, прискіплива, як слідчий. І ця строфа, оголена, як відчай. І дикий хміль, примерзлий до воріт. І на криниці необбитий лід (*Л. Костенко*). 5. Та навіть застигли, але присмолені колись одна до одної душі залишають по собі пекучу заздрість і незбагненну тугу, яку хочуть „розкодувати”, як правило, ті, кого жодного разу в житті не разила магма серця. 6. Якби тоді був завалився дах чи розступилася земля, застряг ніж у горлі чи куля прострелила серце, вона б змирилася з цим легше, аніж мусила тепер зживатися з думкою, що одна-єдина мить нелюдської боротьби і короткочасної покори дала їй несамовиту й незнану досі мить насолоди. 7. Це коротке торжество, ця миттєва вищість в одному – в доказові її безсумнівної чесності чи привселюдного безчестя (*З творів М. Матіос*). 8. Внутрішня мужність його [*Григора Тютюнника*],

здавалося, не має меж, та, мабуть, він тільки сам знав, як легко його ранили, яка буває не захищена перед болем ця нібито нічому й не піддатна душа (*О. Гончар*). 9. В Мелашки так закидалось серце, як птиця тріпається крилами в густому гіллі (*І. Нечуй-Левицький*). 10. Я б вибрав найвищу почессть: У чистім і чеснім бою На чорнім мармурі ночі Зорю записати свою (*Б. Олійник*).

IV. 1. Якщо сприймати цю метафору, то я відкотився вбік. І лежу на узбіччі сучасності, а вона двиготить далі з налятими кров'ю очима. За нею женуться, штрикають ножами і дрюччям, вона відчайдушно відбивається, мотає головою, когось уже підняла на роги, а вони її б'ють, підривають бомбами, роз'ятрюють, провокують. 2. Дівчата перехиляються через бруствер, завітчують, як на Трійцю, ті щити, те залізне пруття, пов'язують помаранчеві банти, лагідно озиваються до цих роботів у неліцарських обладунках, але – глухо, обличчя не видно, щити й шоломи, озброєний моноліт. І раптом з-під шолома – широко відкриті юнацькі очі. По пластику, що прикриває обличчя, збігає розталий від дихання сніг. 3. Може, це якісь візуальні ефекти, може, й справді комусь вдалося сфотографувати, але крізь хмари й галактичні туманності, в позасвітті загадкових безмеж, чиєсь незбагненне Око я таки бачив, – може, Бог хотів подивитися на місця колишнього раю, де колись один Каїн убив одного Авеля, а тепер той гріх розрісся до таких масштабів, що несила вже розібратись, хто кому Каїн, хто кому Авель. 4. Вони таки справді були заангажовані, ті шістдесятники. Заангажовані в добро, в справедливість, в поняття честі й солідарності. Крізь них ніби світилася Україна, відтак не виникало сумніву, що вона є. А тепер тільки й того, що не вмерла, як співається у нашому Гімні. 5. Щось вичерпується у людства. Людство й не помітило, що перестало створювати казки, і навіть розповідати їх дітям на ніч. Є в нього і Ейнштейн, і Гейтс, і глобальна мережа, і космічні станції. Є Міккі Маус і Гаррі Поттер. Але немає Андерсена. Як помер понад століття тому, так більше й не з'являвся. Тільки на одній з тихих вуличок Данії залишилися ледь обведені сліди його подошов... 6. Ось вони й вирости – перше покоління нашої Незалежності... Вони вільні й розкуті. У них обличчя не зсудомлені

бодем подвижництва. Вони безстрашно йдуть на ту ж стіну, на яку йшли ми. Але ми об неї розбилися, а перед ними вона розступиться. Я дивлюсь на них очима своєї молодості і впізнаю. 7. У подружньому житті пристрасть з часом вщухає, натомість приходить постійна невщухаюча ніжність. І я не знаю, що краще – феєрверки любовного шалу чи надійне родинне вогнище? Все-таки родинне вогнище у нас є. А всі оці негаразди – це у нас тимчасово, ось трохи полегшає, і дружина моя зміниться (*Л. Костенко „Записки українського самашедшого”*). 8. О, але поки це буде... до того я ще встигну назавжди закарбувати очима і пам'яттю чисту серцевину калейдоскопічного безмежжя моєї дідизні і ба́тьківщини – серцевину того крихітного хутора Сірук, що затиснутий смерековими і буковими піками, як оборонними валами, де в білих привидах снігу тоді тулилося лише чотири хати – Томнюків, Матіосів, Романюків і ще одних Матіосів. 9. І увесь цей час за мною біжить безконечно жалісливе бабусине „Марічко, верніться!” – але так само безконечно уперто мені не уривається терпець дотепер бігти босоніж Планетою Життя, чуючи, як гарячі зашпори розтинають голі підошви, проте мені не спадає на думку вернутися у світ якийсь тепліший, м'якший, не такий колючий і не такий безжальний... 10. Проте моя внутрішня віра і людська впертість збігаються в одній точці: всі коди сучасного і майбутнього „зашифровані” в минулому. І якщо ми не здатні розкодувати послання з минулого – ми не є спроможні продукувати продуктивне майбутнє із теперішнього дня (*3 творів М. Матіос*).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Що таке позиційні зміни звуків у процесі мовлення? Які фонетичні явища до них належать?
2. Чим зумовлені комбінаторні звукові зміни? Назвіть їх різновиди.
3. Що таке асиміляція? Дайте визначення повної і часткової, регресивної і прогресивної, суміжної і несуміжної асиміляцій. Наведіть приклади.
4. Яка асиміляція переважає в сучасній українській літературній мові?
5. Які ви знаєте різновиди уподібнення приголосних звуків?

6. Що таке асиміляція за дзвінкістю? Назвіть її формулу й наведіть приклади.
7. Що таке уподібнення за глухістю? Яку воно має формулу і в яких випадках діє? Наведіть приклади.
8. Коли асиміляція за глухістю не відбувається? Доберіть слова, у яких дзвінкі приголосні відповідно до орфоепічних норм української мови зберігають дзвінкість, незважаючи на позицію перед глухими приголосними, і в яких вони вимовляються дзвінко в абсолютному кінці слова.
9. Що таке уподібнення за місцем і способом творення? Які різновиди цієї асиміляції ви знаєте? Наведіть приклади.
10. Охарактеризуйте різні підходи до явища взаємодії свистячих приголосних звуків із шиплячими та проривних [θ], [t] з африкатами і щілинними. На чому ґрунтується розрізнення асиміляції за місцем творення й асиміляції за способом творення, асиміляції за способом творення та асиміляції за місцем і способом творення? Який підхід видається вам найбільш обґрунтованим? Чому?
11. Що таке асиміляція за м'якістю? Яку формулу вона має? У яких випадках м'якшення приголосних є обов'язковим, коли воно має факультативний характер? Коли уподібнення за м'якістю не відбувається? Наведіть приклади.
12. Дайте визначення, назвіть формулу та наведіть приклади асиміляції за твердістю.
13. Що таке дисиміляція? Яку формулу вона має?
14. Назвіть найбільш поширені випадки дисиміляції приголосних, наведіть приклади.
15. Які два явища відбиває подвоєння літер у словах?
16. Що таке фонетичне подовження? Наслідком яких фонетичних процесів, що відбулися в минулому, воно є? Що було обов'язковою умовою подовження?
17. У яких граматичних класах слів приголосні зазнали подовження? Наведіть приклади.
18. Що таке спрощення? Поясніть історичну основу цього явища.
19. Які групи приголосних зазнали спрощення?

20. Назвіть українські слова, у яких спрощення на письмі не відбувається.

21. Які особливості спрощення у словах іншомовного походження?

Тестові завдання

1. Прогресивна асиміляція за дзвінкістю має таку формулу:

- а) глухий + дзвінкий → дзвінкий + дзвінкий;
- б) глухий + глухий → дзвінкий + дзвінкий;
- в) дзвінкий + глухий → глухий + глухий;
- г) дзвінкий + глухий → дзвінкий + дзвінкий.

2. Глухий + дзвінкий → глухий + глухий – за таким зразком відбувається:

- а) прогресивна асиміляція за глухістю;
- б) регресивна асиміляція за глухістю;
- в) прогресивна асиміляція за дзвінкістю;
- г) регресивна асиміляція за дзвінкістю.

3. Асиміляція за глухістю не відбувається:

- а) якщо дзвінкий префіксальний [з] стоїть перед глухими кореня;
- б) якщо дзвінкий префіксальний [з] стоїть перед глухими [к], [п], [т], [ф], [х];
- в) якщо сполука “дзвінкий + глухий” перебуває на межі морфем;
- г) якщо сполука “дзвінкий + глухий” перебуває на межі морфем у коренево-суфіксально-постфіксальній зоні.

4. Українська орфографія відбиває такий випадок асиміляції за глухістю:

- а) асиміляцію префікса з- перед глухими кореня;
- б) асиміляцію кінцевого приголосного [з], що закінчує префікси *роз-*, *без-*, *через-* перед глухими [к], [п], [т], [ф], [х];
- в) асиміляцію префікса з- перед глухими [к], [п], [т], [ф], [х];
- г) асиміляцію префікса с- перед глухими [к], [п], [т], [ф], [х].

5. Асиміляція за місцем і способом творення відбувається, коли проривні [д], [т] опиняються:

- а) перед щілинними [з], [с], [ж], [ш] та африкатами [дʒ], [ц], [дʒ], [ч];
- б) перед усіма щілинними та африкатами;
- в) перед глухими [к], [т], [т'];
- г) перед пом'якшеними губними.

6. У якому рядку у всіх словах відбувається асиміляція за дзвінкістю?

- а) екзотика, Вишгород, шістдесят, п'ятдесят, Тбілісі;
- б) молотьба, лічба, боротьба, ходьба, просьба;
- в) Великдень, екзамен, вокзал, різка, анекдот;
- г) косьба, рюкзак, екзема, нігтик, повсякденний.

7. У якому рядку у всіх словах відбувається асиміляція за глухістю?

- а) бігти, тяжкий, легкий, тягти, дігтяр;
- б) діжка, різко, легко, вогко, смужка;
- в) кігті, нігті, дьогтю, легкий, вогкий;
- г) скибка, борідка, розквіт, безкрай, нігтик.

8. У якому рядку у всіх словах приголосні зберігають свою дзвінкість перед наступними глухими звуками?

- а) зцідити, гадка, везти, жабка, грибки;
- б) могти, бігти, кігті, нігті, лягти;
- в) сніжка, грядка, ризький, різка, злізши;
- г) казка, зцілення, дігтяр, кізка, голубка.

9. У якому рядку у всіх словах асиміляцію за глухістю відбиває орфографія?

- а) скосити, схвалений, сфальсифікований, скрадатися, стривожений;
- б) зсихатися, зцементований, зсутулений, зціджений, зсув;
- в) збирати, зривати, здійснений, збігатися, згадка;

г) легкий, вогкий, кігті, нігті, дьогтю.

10. У якому рядку у всіх словах асиміляцію за глухістю відбиває орфографія?

- а) скривитися, сховати, сфотографувати, склеїти, стриножити;
- б) зсипати, зцементувати, зсадити, зціджений, зсунути;
- в) збагатити, зрадіти, здійснений, збігатися, зголодніти;
- г) кігтик, легко, дігтяр, вогко, нігті.

11. У слові [л'о́з'ц'і] відбувається:

- а) асиміляція за м'якістю;
- б) асиміляція за глухістю;
- в) асиміляція за місцем і способом творення;
- г) асиміляція за м'якістю та асиміляція за місцем і способом творення.

12. У слові [сказа́ти] відбувається:

- а) асиміляція за дзвінкістю;
- б) асиміляція за місцем і способом творення;
- в) асиміляція за глухістю, відбита орфографією;
- г) дисиміляція.

13. У слові [заво́дз'с'а] відбувається:

- а) асиміляція за місцем і способом творення та за м'якістю;
- б) асиміляція за місцем і способом творення;
- в) асиміляція за дзвінкістю;
- г) асиміляція за глухістю.

14. У слові [пого́дз'с'а] відбувається:

- а) асиміляція за місцем і способом творення та за м'якістю;
- б) асиміляція за глухістю;
- в) асиміляція за дзвінкістю;
- г) асиміляція за місцем і способом творення.

15. Повна регресивна асиміляція за місцем і способом творення та за глухістю відбувається в слові:

- а) [ж:йтис'а];
- б) [бе^нж:арту];
- в) [в'ів'іжши];
- г) [ш:йти].

16. У слові [стэз'ц'і] відбувається:

- а) асиміляція за м'якістю;
- б) асиміляція за глухістю;
- в) асиміляція за місцем і способом творення;
- г) асиміляція за м'якістю та асиміляція за місцем і способом творення.

17. У слові [стоптати] відбувається:

- а) асиміляція за дзвінкістю;
- б) асиміляція за місцем і способом творення;
- в) асиміляція за глухістю, відбита орфографією;
- г) дисиміляція.

18. У слові [погódз'с'а] відбувається:

- а) асиміляція за місцем і способом творення та за м'якістю;
- б) асиміляція за місцем і способом творення;
- в) асиміляція за дзвінкістю;
- г) асиміляція за глухістю.

19. Повна регресивна асиміляція за місцем і способом творення та за глухістю відбувається у слові:

- а) [ж:йтис'а];
- б) [бе^нж:арту];
- в) [в'ів'іжши];
- г) [ш:інкойу].

20. Дію дисиміляції можна узагальнено зобразити за допомогою такої формули:

- а) проривний + фрикативний → фрикативний + фрикативний;
- б) проривний + проривний або фрикативний + фрикативний → фрикативний + проривний;
- в) проривний + проривний або фрикативний + фрикативний → проривний + фрикативний;
- г) свистячий + шиплячий → шиплячий + шиплячий.

21. У якому рядку в усіх словах відбулася дисиміляція?

- а) мірошник, зручніше, найвищий, найкращий, торішній;
- б) дорожчий, вищий, нижчий, молодший, багатший;
- в) рушник, сердешний, соняшник, срібло, хто;
- г) зручний, доречний, сердечний, річний, цьогорічний.

22. У якому рядку в усіх словах відбулася дисиміляція?

- а) прясти, мести, красти, класти, брести;
- б) упасти, везти, клясти, плести, відповісти;
- в) цвісти, пропасти, винести, доплисти, сісти;
- г) вести, рости, трясти, переповісти, влізти.

23. У якому рядку в усіх словах унаслідок дисиміляції сполучення *чн* вимовляється як [шн]?

- а) підручник, ручний, річний, доречний, місячний;
- б) сонячний, молочний, смачний, пшеничний, ячний;
- в) ячня, сердечний, зручний, помічник, ключник;
- г) вічний, безпечний, бічний, безконечний, точний.

24. Фонетичний процес, характерний лише для української мови, – це:

- а) дисиміляція;
- б) фонетичне подовження;
- в) спрощення;
- г) асиміляція за дзвінкістю.

25. Фонетичне подовження є наслідком:

а) збігу двох однакових приголосних на межі морфем після занепаду зредукованих;

б) повної прогресивної асиміляції твердих приголосних з наступним [j];

в) повної прогресивної асиміляції м'яких приголосних з наступним [j];

г) інтервокальної позиції сполуки „приголосний + [j]”.

26. Подовження зазнали такі приголосні:

а) [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [ж], [ш], [ч];

б) [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ш'], [ч'];

в) [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ш'], [ч'];

г) [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [дз'], [р'], [й].

27. Морфологічне подвоєння типу А є наслідком:

а) збігу двох приголосних на межі морфем;

б) збігу морфем;

в) збігу двох однакових приголосних на межі морфем;

г) повної асиміляції, найчастіше за місцем і способом творення.

28. У якому рядку в усіх словах відбувається фонетичне подовження?

а) заміжжя, беззвучний, упряжжю, навмання, підніжжя;

б) роззброїти, піднісся, узлісся, розрісся, стаття;

в) безліччю, відлуння, поміччю, спросоння, ляний;

г) годинник, проллється, дозвілля, чавунний, чуття.

29. У якому рядку у всіх словах відбувається фонетичне подовження?

а) Ілля, памороззю, ячмінний, військкомат, ніччю;

б) попідтинню, коріння, рілля, синню, виляти;

в) передчуття, суддя, останній, піддатися, Прип'яттю;

г) лопотіння, сторіччя, піччю, цінний, віддаль.

30. У якому рядку в усіх словах відбувається фонетичне подовження?

- а) печаттю, терпіння, зрання, рілля, навмання;
- б) оббирати, повинню, віддаль, колосся, тушшю;
- в) буття, Полісся, пиття, роззявити, рослинний;
- г) піднісся, проміння, залле, миттю, суддя.

31. У якому рядку в усіх словах відбувається фонетичне подовження?

- а) люттю, навмання, тушшю, беззбройний, підніжжя;
- б) роззброїти, оббивати, Підлісся, розрісся, нічю;
- в) маззю, чуття, рілля, попідвіконню, ляний;
- г) годинник, наллю, сіллю, ячмінний, життя.

32. У якому рядку у всіх словах відбувається фонетичне подовження?

- а) кінний, коріння, ячмінний, військкор, піччю;
- б) спросоння, гілля, Ілля, синню, знання;
- в) суддя, осінній, віддерти, відчуття, породілля;
- г) річчю, цінний, Поділля, обличчя, віддаль.

33. У якому рядку у всіх словах спрощення відбувається лише у вимові?

- а) випускний, агентство, свиснути, шаснути, порожній;
- б) у хустці, шістнадцять, символістський, невістці, компостний;
- в) пропускний, дійсний, під'їзний, хресний, рискнути;
- г) кожний, невістчин, вискнути, центристський, серце.

34. У якому рядку у всіх словах спрощення відбувається лише у вимові?

- а) якісний, тоскно, об'їзний, пізній, налисник;
- б) цілісний, скнара, брезкнути, пестливий, існувати;
- в) кістлявий, вісник, ненависний, плюснути, шістдесят;
- г) у пустці, бандуристці, аванпостний, дилетантство, модерністський.

35. У якому рядку у всіх словах спрощення не відбувається (групи приголосних зберігаються на письмі й у вимові)?

- а) випускний, пропускний, скніти, рискнути, скнара;
- б) бризнути, масний, умисний, наїзник, прослати;
- в) месник, усний, гончар, скляний, брезкнути;
- г) агентство, аванпостний, баластний, туристський, контрастний.

36. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [дв́атц'ат'];
- б) [дв́адзц'ат'];
- в) [дв́адз'ц'ат'];
- г) [дв́ац':ат'].

37. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [ш: іток];
- б) [сші́ток];
- в) [жші́ток];
- г) [зші́ток].

38. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [ни^е ўр'ішс'а];
- б) [ни^е ўр'ізс'а];
- в) [ни^е ўр'іс':а];
- г) [ни^е ўр'із'с'а].

39. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [счі́сти^ети];
- б) [шчі́сти^ети];
- в) [жчі́сти^ети];
- г) [зчі́сти^ети].

40. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [с'в'át'íc't'];
- б) [с'в'át'ic't'];
- в) [с'в'át'icst'];
- г) [св'át'ic't'].

41. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [подрúж':a];
- б) [по^удрúж':a];
- в) [по^удрúжж'a];
- г) [по^удрúж':a].

42. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [брáтцтво];
- б) [брáтство];
- в) [брáцтво];
- г) [брáц:тво].

43. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [п'íz'н'ії];
- б) [п'íзн'ії];
- в) [п'íz'н'ій];
- г) [п'íz'н'ії].

44. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [в'ід^жчаї];
- б) [в'ідчаї];
- в) [в'ітчаї];
- г) [в'іч:аї].

45. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [артіс'ц'і];
- б) [артістц'і];
- в) [артісц'і];
- г) [артіс':ц'і].

46. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [ш'істде^ис'át];
- б) [ш'ісде^ис'át];
- в) [ш'ізде^ис'át];
- г) [ш'ізде^ис'át'].

47. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [студэнтс'киї];
- б) [студэ́н'с'киї];
- в) [студэ́нс'киї];
- г) [студэ́нц'киї].

48. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [агэ́нтство];
- б) [агэ́нцтво];
- в) [агэ́нство];
- г) [агэ́нс:тво].

49. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [ш'іс:óт];
- б) [ш'іст'сóт];
- в) [ш'істсóт];
- г) [ш'іс:óт].

50. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [ш'існа́дц'ат'];
- б) [ш'існа́ц':ат'];
- в) [ш'існа́дз'ц'ат'];
- г) [ш'існа́дзц'ат'].

51. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [ни^ев'істчи^ен];
- б) [ни^ев'ісчи^ен];
- в) [ни^ев'іжчи^ен];
- г) [ни^ев'ішчи^ен].

52. Правильний варіант фонетичної транскрипції подано в рядку:

- а) [от жа́л'];
- б) [од^жжа́л'];
- в) [оч жа́л'];
- г) [од жа́л'].

53. Правильний варіант фонетичної транскрипції подано в рядку:

- а) [од^з:э́ркало];
- б) [од д^зэ́ркало];
- в) [от д^зэ́ркало];
- г) [оц д^зэ́ркало].

54. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [дванáтц'ат'];
- б) [дванáдзц'ат'];
- в) [дванáдз'ц'ат'];
- г) [дванáц':ат'].

55. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [ш: їти];
- б) [сші́ти];
- в) [жші́ти];
- г) [зші́ти].

56. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [зв́ашс'а];
- б) [зв́азс'а];
- в) [зв́ас':а];
- г) [зв́аз'с'а].

57. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [счі́тувати];
- б) [шчі́тувати];
- в) [жчі́тувати];
- г) [зчі́тувати].

58. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [пору́ч':а];
- б) [по^уру́ч':а];
- в) [по^уру́чч'а];
- г) [по^уру́ч':а].

59. У якому рядку подано правильний варіант фонетичної транскрипції?

- а) [бага́тцтво];
- б) [бага́тство];
- в) [бага́цтво];
- г) [бага́ц:тво].

ФОНОЛОГІЯ

Вправа 48. Розгляньте звукові поля фонем /д/, /т/, /з/. Доберіть і запишіть фонетичною транскрипцією слова, у яких виступали б усі звукові реалізації цих фонем (по одному прикладу на кожну реалізацію). Визначте, у якому саме варіанті (позиційному, комбінаторному, додатковому тощо) реалізуються в дібраних вами прикладах фонемі.

Зразок:

Фонема /с/

Головний вияв [с] – [садо́к];

додатковий варіант [с'] – [п'іс'н'а];

додатковий варіант [ш] – [при^ен'іш:у].

[ð]	[ð']	[ð̂з]	[ч]	[т]	[з]	[з']		
[ð̂з']	/д/	[ð̂з]	[ц]	/т/	[т']	[ж]	/з/	[с]
[ð̂ж]		[ц']	[ð̂ж]	[ð]	[ш]	[с']		

Вправа 49. Запишіть фонематичною транскрипцією слова, подані фонетичною транскрипцією.

[ла́з'н'а], [п'і́д:а́ш':а], [ві́л':у], [с'в'а́т'іс'т'], [бра́цтво], [бага́чшиї], [коз'ба́], [егзэ́ма], [бра́ч:и^ек], [воўчи^ек], [п'і́з'н'ії], [п'і́ло], [к'і́хт'і], [у кни́з'ц'і], [по́м'іч':у], [ш'існа́д̂з'ц'ат'], [по^удру́ж':а], [с:а́діти], [с'м'і́йс':а], [осе^иле́д̂з'ц'і], [в'і́д̂жчаї].

Вправа 50. Зробіть фонетичну й фонематичну транскрипції поданих слів. Охарактеризуйте звукові реалізації голосних фонем /e/, /и/, /o/.

Мироносиці, криве, криєшся, предок, кожух, козушок, диверсія, писар, писемність, дивоцвіт, шепіт, метафора, мотузка, мотузочок, мотуз, травневий, китаєць, предивний, степи, чисельний, коломийка, кається, дерун, шипшина, нагодуйте, нагодувати, бентежний, мести, пиріг, колисочка, гордий, низькокалорійний, менталітет, брести, Побужжя, млосний, прикметник, берізка, окрасць, певний,

метафізичний, держава, безсмертник, намагаєшся, перлина, поріг, примерзлий, здобути, побігти, модуль.

Вправа 51. Запишіть фонетичною і фонематичною транскрипціями слова, у яких є фонема /в/ та її алофони. У фонетичному записі підкресліть звукові реалізації цієї фонемі. З'ясуйте, у яких випадках вона реалізується в головному вияві, а коли – у позиційному й комбінаторному варіантах.

Зранку – гульк!..
 „Егей! – гукає. –
 Що за станція? – питає.
 Чемний голос відповів:
 – То є славне місто Львів!

Ще поспав. Аж сходить сонце.
 Знов поглянув у віконце.
 Бачить – знов стоїть вокзал,
 здивувався і сказав:

– Що за місто?.. Це Болехів,
 Коломия чи Радехів?
 Чемний голос відповів:
 – То є славне місто Львів.

Ще собі поспав з годинку,
 знов поглянув на зупинку.
 Бачить – знов якийсь вокзал,
 здивувався і сказав:

Що за станція цікава –
 Київ, Зміїв чи Полтава?
 Чемний голос відповів:
 – То є славне місто Львів!

Тут він крикнув:
 – Що за жарти?!
 Жартувати так не варто!
 Вчора я у Львові сів,

а приїхав знов у Львів?!

Отакий роззява –
ліві двері справа! (І. Малкович за С. Маршаком).

Вправа 52. Подані слова запишіть фонетичною і фонематичною транскрипціями; зверніть увагу на звукові реалізації фонем /в/ та /й/. У яких випадках вони реалізуються у своїх позиційних варіантах – звуках [ʋ] та [j]?

Чайка, мавка, виступ, ймовірний, кований, йшов, ввічливий, йотований, нагайка, вивчився, вівця, вантаж, зайшлий, вицвів, вволю, ймення, вбивчий, вояк, йойкати, вдивлятися, даймо, вдавлений, йогурт, ввірватися, вавилонський, втовкмачувати, йог, ввійти, знайдений, вдовівна, йолоп, став, ставок, гай, ваніль.

Вправа 53. Запишіть фонетичною та фонематичною транскрипціями. У поданих словах знайдіть комбінаторні варіанти фонем. Назвіть фонемі української мови, комбінаторними варіантами яких є пом'якшені приголосні звуки.

Збіжжя, мюзикл, бюро, пір'я, святий, пюпітр, філолог, духмянний, поміркованість, вісник, Поволжя, фіалка, дріжджі, Підзамчя, вічність, бюлетень, чітко, спокій, Гюго, вихід, мяо, гідний, цвях, фюзеляж, мавпячий, тьмянний, бязь, гість, кювет, бідність, коржі, хімія, гюрза, фюрер, мідь, шість.

Вправа 54. Запишіть подані слова фонематичною й фонетичною транскрипціями. Охарактеризуйте кожну фонему з погляду її звукової реалізації.

Зразок:

Пізній – /пізн'ій/, [п'із'н'ій].

/п/ – [п'] – комбінаторний варіант;

/і/ – [і'] – головний вияв;

/з/ – [з'] – додатковий варіант;

/н/ – [н'] – головний вияв;

/і/ – [і] – головний вияв;

/й/ – [й] – позиційний варіант.

Вкупочці, могутність, відчайдух, Великдень, айсберг, майбутній, вітаєшся, вертається, ввівши, п'ятдесят, відчуття, ввічливість, весняний.

Вправа 55. Запишіть фонематичною та фонетичною транскрипціями. Зіставте два записи, визначте фонemi, які реалізуються в позиційних, комбінаторних і додаткових варіантах.

I. Був собі котик та півник, і були вони у великій приязні. Котик, було, у скрипочку грає, а півник тільки співає. Котик, було, йде їсти добувати, а півник удома сидить та хату глядить. То котик, було, йдучи і наказує:

– Ти ж тут нікого не пускай та й сам не виходь, хоч би хто й кликав.

– Добре, добре, – каже півник: засуне хатку та й сидить, аж доки котик вернеться.

Навідала півника лисиця та й надумала його підманити.

Підійде під віконце та й промовляє:

Ходи, ходи, півнику, до мене:

є у мене золота пшениця,

медяна водиця!

А півник їй:

То-ток, то-ток!

Не велів коток!

То-ток, то-ток!

Не велів коток!

Бачить лисиця, що так не бере, прийшла раз уночі, насипала півникові попід вікном золотої пшенички, а сама засіла під кущем. Зранку глянув півник у віконце – бачить: нікого нема, тільки пшеничка попід вікном розсипана (*Українська народна казка*).

II. На все це дивишся, все це вбираєш у себе, сповнюєшся високістю простору, що облягає тебе, і відчуваєш, що ти не в силі не любити цей рідний куток землі, що ця любов стоїть клубком у твоєму горлі, й ти не годен клубок той проковтнути (*Є. Гуцало*).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Що таке фонема?
2. Які функції виконує фонема?
3. У чому полягає конститутивна функція фонему?
4. Розкрийте суть ідентифікаційної функції фонему.
5. У чому полягає дистинктивна функція фонему?
6. Що таке алофони? Наведіть приклади.
7. Дайте визначення головного вияву фонему.
8. Що таке позиційні варіанти фонему? Наведіть приклади. Які фонему української мови реалізуються в позиційних варіантах? Назвіть ці варіанти.
9. Що таке факультативні варіанти фонему? Наведіть приклади.
10. Дайте визначення комбінаторних варіантів фонему. Наведіть приклади.
11. Що таке додаткові варіанти фонему? Наведіть приклади. Які звукові зміни відбуваються в дібраних вами словах?
12. Що таке диференційні ознаки фонему?
13. Розкрийте поняття „мінімальна пара”. Наведіть приклади.
14. Дайте визначення звукового поля фонему. Наведіть приклади.
15. Що таке фонологічна опозиція і фонологічна кореляція? У чому відмінність між ними?
16. Як формувалися погляди на систему фонем сучасної української літературної мови? Які питання викликали й викликають найбільше суперечок мовознавців?

Тестові завдання

1. Фонема – це:

а) найменша фонетична одиниця мови, яка служить для творення, розпізнавання і розрізнення значущих одиниць мови – морфем і слів;

б) найменша значуща одиниця мови, яка служить для творення, розпізнавання і розрізнення морфем і слів;

в) найменша фонетична одиниця мови, яка служить для творення, розпізнавання і розрізнення звуків;

г) найменша фонетична одиниця мови, яка служить для творення, розпізнавання і розрізнення частин мови.

2. Фонема виконує такі функції:

- а) конструктивну, ідентифікаційну, дистинктивну;
- б) конститутивну, інтегрувальну, дистинктивну;
- в) конститутивну, ідентифікаційну, дистинктивну;
- г) конститутивну, ідентифікаційну, диференціувальну.

3. До основних варіантів фонемі належать:

- а) факультативні, додаткові, комбінаторні;
- б) конститутивні, ідентифікаційні, дистинктивні;
- в) анатомо-фізіологічні, акустичні, функціональні;
- г) позиційні, комбінаторні, факультативні.

4. Конститутивна функція фонемі полягає у тому, що фонемі:

- а) є матеріалом для творення одиниць вищих мовних ярусів – морфем і слів;
- б) є тим матеріалом, з якого утворюються звуки;
- в) є засобом розрізнення звуків;
- г) є матеріалом для творення слів і речень.

5. Ідентифікаційна функція фонемі полягає у тому, що:

- а) завдяки фонемам людина розпізнає значення слів і речень;
- б) за допомогою цієї функції ми розрізняємо звуки;
- в) із суцільного потоку мовлення людина вловлює окремі звуки та розпізнає їх як реалізації тих чи інших фонем;
- г) фонемі, розрізняючи звукові оболонки слів і морфем, вносять розрізнення у їх значення.

6. Дистинктивна функція фонемі полягає у тому, що фонемі:

- а) вносять розрізнення у звукову систему мови;
- б) є матеріалом для творення морфем і слів;
- в) розрізняють звукові оболонки слів і морфем, вносячи тим самим розрізнення у їх значення;
- г) розрізняють частини мови.

7. Звуки, які виступають замість головного вияву фонемі внаслідок впливу сусідніх звуків, називаються:

- а) позиційними варіантами фонемі;
- б) комбінаторними варіантами фонемі;
- в) додатковими варіантами фонемі;
- г) факультативними варіантами фонемі.

8. Звуки, які можуть виступати замість головного вияву фонемі і збігаються з головними виявами інших фонем, називаються:

- а) основними варіантами фонемі;
- б) факультативними варіантами фонемі;
- в) додатковими варіантами фонемі;
- г) позиційними варіантами фонемі.

9. Звуки [і] і [ї] є:

- а) позиційними варіантами фонем |й| і |в|;
- б) позиційними варіантами фонем |і| й |у|;
- в) додатковими варіантами фонем |й| і |в|;
- г) головними виявами фонем |ї| і |ї|.

10. У якому рядку правильно названо характерну для сучасної української літературної мови пару „фонема – її позиційний варіант”?

- а) |о| – [о^у];
- б) |о| – [у];
- в) |о| – [о];
- г) |о^у| – [о].

11. У якому рядку правильно названо пару „фонема – її позиційний варіант”?

- а) |в| – [у];
- б) |в| – [ї];
- в) |в| – [в’].
- г) |в| – [в].

12. У якому рядку правильно названо пару „фонема – її комбінаторний варіант”?

- а) | в | – [ў];
- б) | в | – [в’];
- в) | в | – [в];
- г) | в | – [w].

13. У якому рядку правильно названо пару фонема – її додатковий варіант»?

- а) | г | – [x];
- б) | г | – [г’];
- в) | е | – [eⁱ];
- г) | в | – [w].

14. У якому рядку правильно названо пару «фонема – її додатковий варіант»?

- а) | с | – [с’];
- б) | к | – [к’];
- в) | с’ | – [с’];
- г) | й | – [ї].

15. Фонема | г | реалізується в додатковому варіанті [x] у слові:

- а) легко;
- б) гриміти;
- в) ріг;
- г) гірко.

16. Фонема | т’ | реалізується в головному вияві [т’] у слові:

- а) тінь;
- б) болить же;
- в) боротьба;
- г) годиться.

17. Фонологічна кореляція – це:

- а) відношення протиставлення між фонемами;

- б) два слова, які різняться лише однією фонемою;
- в) фонемі, що різняться лише однією диференційною ознакою;
- г) відношення протиставлення між фонемами, що різняться лише однією диференційною ознакою.

18. У якому рядку в усіх словах фонема /в/ реалізується у звуці [ʎ]?

- а) виступ, йшов, вбивчий, став;
- б) ваніль, Київ, віконце, ймовірний;
- в) вокзал, кований, мавка, вператися;
- г) славний, поспав, Болехів, вбачати.

19. У якому рядку в усіх словах фонема /в/ реалізується у звуці [ʎ]?

- а) впасти, повний, мавпочка, сливка;
- б) втримати, сливовий, знов, цікавий;
- в) втратити, крикнув, вірш, відчай;
- г) павич, півник, кликав, вись.

20. У якому рядку в усіх словах фонема /в/ реалізується у звуці [ʎ]?

- а) любов, вічність, дівка, дивишся;
- б) квартал, відчувати, довбати, повітря;
- в) вбирати, проковтнути, сповнити, спів;
- г) квакати, коваль, вісник, повня.

21. У якому рядку в усіх словах фонема /й/ реалізується у звуці [i̯]?

- а) чайка, ймовірний, кований, йшов;
- б) нагайка, ймення, вбивчий, йод;
- в) даймо, вдавнений, йогурт, ввійти;
- г) йог, гай, йолоп, Йордан.

22. У якому рядку в усіх словах фонема /й/ реалізується у звуці [i̯]?

- а) егей, чемний, нагодуйте, його;
- б) гордий, ймовірний, сядливий, вояк;
- в) відчай, айсберг, майбуття, весняний;
- г) йодомарин, айстра, чайка, сойка.

23. У якому рядку в усіх словах фонема /й/ реалізується у звуці [й]?

- а) гайок, гострий, майдан, ймення;
- б) жайворонок, соловейко, йти, лінійка;
- в) майорить, Стрий, кайдани, ймовірність;
- г) майка, район, пайка, перейматися.

24. У якому рядку в усіх словах фонема /о/ реалізується у звуці [о^у]?

- а) кожушок, лопух, зозуля, Софія;
- б) коза, повний, поріг, голуб;
- в) зозулястий, корито, боєць, подруга;
- г) кожух, нагодуйте, голубка, розумний.

25. У якому рядку в усіх словах фонема /о/ реалізується у звуці [о^у]?

- а) подружжя, союз, поріг, собі;
- б) колихати, ходімо, воріт, народ;
- в) чому, хочу, зозулька, воли;
- г) самотність, сон, голубиний, доля.

26. У якому рядку в усіх словах фонема /о/ реалізується у звуці [о^у]?

- а) поріг, осінь, модуль, предок;
- б) Побужжя, здобути, мотузка, союзник;
- в) мотуз, мотузочка, нагодувати, добуток;
- г) голубонька, тобі, здобич, порушник.

27. У якому рядку губні фонемі [б], [п], [в], [м], [ф] реалізуються у комбінаторних варіантах [б'], [п'], [в'], [м'], [ф']?

- а) духмяний, поміркований, вісник, м'ятний;
- б) мюзикл, бюро, святий, пюпітр;
- в) фіалка, вічність, бюлетень, риб'ячий;
- г) цвях, фюзеляж, мавпячий, кров'ю.

28. У якому рядку губні фонemi [б], [п], [в], [м], [ф] реалізуються у комбінаторних варіантах [б'], [п'], [в'], [м'], [ф']?

- а) бязь, В'ячеслав, Святослав, пів'яблука;
- б) м'якоть, пам'ять, верф'ю, арф'яр;
- в) п'янкий, тьмяний, пів-Європи, фітнес;
- в) пізній, бідність, мідь, фюрер.

29. У якому рядку губні фонemi [б], [п], [в], [м], [ф] реалізуються у комбінаторних варіантах [б'], [п'], [в'], [м'], [ф']?

- а) в'юн, мяо, квіт, пізній;
- б) Великдень, повістяр, зміна, вокзал;
- в) бюро, віньетка, Пешковський, мюзикл;
- г) в'ється, пів'юрти, солом'яний, об'єднати.

МОРФОНОЛОГІЯ

Вправа 56. Запишіть фонетичною та фонематичною транскрипціями подані слова й поділіть їх на групи, віднісши до першої ті, у яких чергуються варіанти тих самих фонем, а до другої – ті, у яких чергуються фонemi.

Кожух – кожушанка, пастух – пастуше, рука – руці – ручка, легенький – легкий, писар – запис – писемний, четверо – чотири, зёрна – зерна́ – зернина, сотня – сто, голуб – голубка, як сумно – як жаль, весна – весняний, косити – кошу, косити – косьба, молодий – молодший, ніжності – ніжність, лічити – лічба, ходити – ходжу, ломити – ламати.

Вправа 57. Поділіть подані слова на групи залежно від того, які найдавніші чергування голосних фонем у них відбуваються.

Текти – потоки, сідати – садити, ломити – ламати, мести – замітати, рити – рови, терти – стирати – тру, лізти – лазити, скочити –

скакати, наректи – нарікати, починати – почну, гонити – ганяти, брести – бродити, стерегти – сторожити, допомогти – допомагати, плести – заплітати, трясти – трусити, дождати – ждати, грязь – грузнути, гребти – загібати, в'язати – вузол, сухий – висихати – сохнути – висхлий, стояти – стати, летіти – літати, засинати – заснути, дух – дихати –дохнути – тхнути.

Вправа 58. Змініть форми поданих слів і (або) доберіть до них спільнокореневі так, щоб /o/, /e/ чергувалися з /i/. Визначте, у яких морфемах відбувається чергування і коли воно відбувається: у процесі словотворення чи словозміни. Випишіть слова, у яких чергування немає, усно поясніть причини відхилень.

Віл, бджола, кілок, жона, Київ, дрібний, зростати, приятелів (*прикметник*), лебедиця, берег, мостити, кісник, пір'я, Львів, робота, Яків, брова, підкова, вісь, ступінь, постіль, череда, ковалів (*прикметник*), сім, межа, дозволити, ворог, кров, зоря, узгір'я, верхівка, яловий, ягода, голос, розбійник, шкідник, борщ, болото, зелень, боятись, корж, ремесло.

Вправа 59. Поясніть, чому в поданих словах не відбувається чергування фонем /o/, /e/ з /i/. Поділіть слова на групи залежно від того, з яких причин чергування відсутні.

Волос, морква, припічок, візок, рівень, ніготь, діловод, шовк, анекдот, студент, молот, метр, віконце, Семен, молоковоз, перед, стілець, думок, футбол, медонос, Арсен, кінець, хлібороб, Артем, ніженька, камінець, дзвіночок, стежок, птахолов.

Вправа 60. До поданих слів доберіть їх форми так, щоб утворені пари ілюстрували чергування /o/, /e/ з фонемним нулем. Поділіть їх на групи: 1) ті, де /o/, /e/ випадні; 2) ті, де /o/, /e/ вставні. Усно поясніть історичну основу чергувань.

Візок, пісня, віхоть, свекор, лісок, лісочок, красень, сосна, журавель, вогонь, клопоть, посол, вихор, жнець, заєць, вікно, півень, вітер, співець, ярмарок, травень, лікоть, вузол, земля, волокно.

Вправа 61. Поясніть, чому в поданих словах не відбувається морфологічне чергування /o/, /e/ з фонемним нулем.

Лоб, мох, рот, лев, паросль, театр, метр.

Вправа 62. Подані слова запишіть парами, підбравши їх так, щоб кожна ілюструвала чергування /e/ з /o/ після шиплячих і /й/.

Женити, шостий, лійок, гайок, чорний, вечеря, копійок, пшениця, гаєчка, жонатий, шести, чернець, четверо, копієчка, пшоно, чернетка, лієчка, вечора, чотири.

Вправа 63. Використовуючи знання з історії української мови та знання споріднених мов (зокрема російської), доведіть, що подані слова засвідчують перехід /e/ в /o/ після шиплячих і /й/.

Бджола, знайомий, його, нашого, щока, чоло.

Вправа 64. До поданих слів доберіть споріднені так, щоб в утворених парах відбувалося чергування /o/ та /e/ з /и/ після сонорних приголосних /р/, /л/. Усно поясніть причини чергування.

Кров, глотка, дроз, брова, дрова, ложка, встромити, бренькіт, лоск, блешня, громи.

Вправа 65. З поданих текстів выпишіть слова, у яких можливі чергування голосних фонем, доберіть до них пари, які б ілюстрували чергування. Визначте, у яких морфемах відбуваються чергування і коли вони відбуваються: у процесі словотворення чи в процесі словозміни.

Послушниці зупинились.

Поки вони злазили вгору, діл западавсь їм з-під ніг усе глибше та й глибше, вrostав у землю, у чорну безодню, тоді як гори росли, виростили і розгортались. З-під сосен, як і з вікон, виднілись далекі і близькі гори. Немов острови на морі туману. Вже трохи розвиднілось. Повітря зробилось прозорим і ясним, і буки зеленіли у ньому, як рута. А там, де сонце торкнулось вершечків дерев, листя спажнуло золотозеленим вогнем і стало прозорим, як скло. Здавалось, воно дзвеніло. Рядом курилась туманом важка соснова гора, закурена, спалена вогнем, який лизав іще червоним язиком вершечки пнів. А там знов бук та грабина, затоплені синім мороком ночі, немов повиті мріями, збігали, як драбина Якова, з неба в долину та єднались із далекими тіннями гір, прозорими і легкими, як дим із кадильниць.

І вся ця гармонія ліній і фарб, сей ранішній сон неба, ся пісня тиші здіймали душу у небо (*М. Коцюбинський*).

Вправа 66. До поданих слів доберіть їх форми або спільнокореневі слова, у яких відбуваються чергування приголосних фонем унаслідок першої і другої палаталізацій.

Друг, бік, дорога, вухо, око, рука, нога, пиріг, берег, блоха, вік, муха, пастух, книга, мука, пасіка, байрак, луг, жінка, невістка, наука, мачуха, увага, рік, молоко, ріг, дух.

Вправа 67. До поданих слів (1) доберіть інші форми або споріднені слова (2), що ілюструють чергування приголосних унаслідок першої, другої і третьої палаталізацій. Запишіть їх у три колонки, згрупувавши відповідно до того, чим зумовлене чергування. Визначте, у якій сфері – словотвору чи словозміни – воно спостерігається.

1. Міх, балка, барліг, рік, сніг, стежка, лук, гілка, Василиха, юнак, капелюх, черга, козак, коса, вовк, княгиня, кінець, лик, сваха, байрак, урок, ходити, дух, друг, горох, стріха, горіх, вінок, плуг, парубок.

2. Вінець, віночок, Василисі, плужок, парубче, у барлозі, горошина, у місі, мішок, у байраці, капелюшок, у капелюсі, парубочити, сніжинка, у дусі, пошесть, річний, рочок, на уроці, друзі, князь, княжий, козаче, лице, свашин, у черзі, лучник, вовчиця, юначе, чесати, на стежці, початок, свашка, у балці, стрісі, горішок, на гілці.

Вправа 68. Від поданих дієслів утворіть форму першої особи однини теперішнього часу. Поясніть, які чергування приголосних при цьому відбуваються і чим вони зумовлені.

Казати, колихати, плакати, платити, світити, могти, їздити, писати, любити, ломити, ходити, робити, садити, пестити, графити, косити, рости, голосити, ліпити, трусити, мазати, дрейфити, щепити, ловити, трафити, тямити.

Вправа 69. Визначте, які зміни приголосних, зумовлені впливом /й/, відбуваються подані слова. Доберіть до них пари, при зіставленні з якими виявляються чергування.

Вимовляти, ношений, будівля, свічка, розбещений, щеплення, загашу, круча, ослаблений, затоплювати, закручу, суша, стружу, кличу, граблі, купівля, пряжа, кочу, в'язу, уявляю, народжений, пещений, запрошений, стужа, пуца.

Вправа 70. Поясніть, чим спричинені чергування /г/ – /ж/, /к/ – /ч/, /х/ – /ш/ у поданих словах. Запишіть у дві колонки: 1) слова, чергування в яких є наслідком першої палаталізації; 2) слова, чергування в яких зумовлені впливом /й/.

Стругати – стружу, сухий – суша, рука – ручний, перемогти – переможу, друг – дружина, знак – значок, тягну – тяжа, смуга – смужка, викликати – викличу, батіг – батожити, слуга – служка, кликати – клич, крига – крижина, текти – теча, сніг – сніжний, вухо – вушко, дихати – дишу, дихати – душа, пастух – пастуше, Ївга – Ївжин, Явтух – Явтуше.

Вправа 71. У поданих реченнях знайдіть слова, у яких можливі чергування приголосних фонем. Випишіть їх, згрупувавши залежно від виду чергування, доберіть іншу форму чи спільнокореневе слово, щоб проілюструвати чергування.

I. 1. Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. 2. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади. 3. Дуже цікавий чоловік зараз упізнав би той голос підсолоджений, ті очі, зумисне спущені вниз, впізнав би природжену вдачу й підроблену. 4. Дашковичів кабінет був обставлений шафами з книжками. 5. Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тинном і обставлена од півночі очеретом. 6. Там, де все веселка падала кінцем на море, там плавала Мокрина з зеленими кісьми з осоки і ніби ждала Нимидору, щоб потягти в те страшне клекочуче хвилями море. 7. Коло повітки на току два Кайдашеві сини, молоді парубки, поправляли поди під стіжки: жнива кінчались і наставала возовиця. 8. Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить. 9. Вона дістала свяченої води, покропила хату, засвітила страсну свічку перед образами. 10. Онися тикнула йому в руки граблі, й він мусив скородити, а потім чистити доріжки (З творів І. Нечуя-Левицького).

II. 1. Далі – вискочила на зелену луку, що красувалася польовими квітками; потім – повернула круто наліво, почесала яриною; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок: стала, перевела дух, озирнулась, осміхнулась, махнула правою

рукою: „Сюди, мов!” – та, наче мана яка, опустилась вниз – і скрилася за горою. 2. Взяла Оришка окраєць хліба, одломила шматочок, дала йому, а останній положила на столі. 3. „Не бери ж цього, – наказує Чіпці, – бо он дивись: дивиться Бозя. Прийде мати, спитає, хто хліб поїв. То Бозя вкаже пальцем, – мати і виб’є. Гляди ж, не бери!” 4. – А куди, руда? – кричить Грицько на овечку, що одрізнулась од отари й прожогом почесала з шляху до зеленого обніжка. 5. Вівця не слухає Грицькового покрику: біжить швиденько до зеленого моріжка вхопити свіжої травиці та хоч крапельку поквасити душу од тієї страшної пилюги, що до самих печінок добиралася, давила-душила. 6. Зостався Чіпка в Бородая. Хазяїн коло нього перше миром та ласкою, показує й розказує, як і що й коли робити... 7. Хазяїн приказує: „Піди, Чіпко, загороду почисть”. 8. А Чіпка піде на тік, забереться в ожеред соломи та й давай з неї то верчики крутити, то хрести вив’язувати... 9. Не дурно Чіпка жалкував про хліб: він був у них, як розважений. Одними руками що заробиш? Тільки що з голоду не мерли... Сказано – убожество! 10. Поміж людьми ж ходила чутка, що молодиця – його небога, сестрина дочка, з далекого села, зветься Пріською; була замужем, та чоловік умер, – ото дід і взяв її до себе за помічницю (*3 творів Панаса Мирного*).

Вправа 72. Прочитайте речення, знайдіть у них слова, у яких можливі чергування голосних і приголосних фонем. Погрупуйте їх залежно від різновиду чергувань, доберіть словоформи або спільнокореневі слова, які б ілюстрували чергування.

I. 1. Не знати, чи то вічний шум Черемоша і скарги гірських потоків, що сповняли самотню хату на високій кичері, чи сум чорних смерекових лісів лякав дитину, тільки Іван усе плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на неню таким глибоким старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі. 2. Незабаром Іван побачив стрічу ворожих родів. 3. Тепер вони вже сиділи рядочком, забувши про вереск бійки і сердитий шум річки... 4. А долом мчить Черемош, жене зелену кров гір, неспокійну й шумливу. 5. Вони [*коломийки*], здається, гойдалися з нею ще у колисці, хлюпались у купелі, родились у її грудях, як сходять квітки самосійні по сіножатях, як смереки ростуть по горах. 6. А над ними

розстелилося небо, ся полонина небесна, де випасаються зорі, як білі овечки. 7. Води постікали з верхів і ходять вже під ногами, сонце постелило на небі свою корону і ось-ось покаже лице, а з стаї несеться сумний голос трембіти і будить зі сну полонину. 8. Другої днини знайшли пастухи ледве живого Івана. 9. Я щодня проходжу повз самотній, закинутий сад. 10. Я засвічую свічку і раптом, набравшись зваги, гашу лампу (*З творів М. Коцюбинського*).

II. 1. Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налітої зеленим хлібом. 2. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. 3. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. 4. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. 5. Навіть сліди людини затерті й закриті: поле сховало стежки і дороги. 6. В городах земля одягнена в камінь і залізо – і недоступна. 7. А згори сипле та й сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки й свердлить криницю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. 8. Я краще ляжу. Погашу лампу і сам потону у чорній пільмі. 9. Вороги і друзі, близькі і сторонні – і всі кричать у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі лишають на душі моїй сліди своїх підшов. 10. З правого боку збігала вниз з нами течійка кривавих маків, а зліва, на кожному закруті стежки, осміхалося море (*З творів М. Коцюбинського*).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Що таке морфонологія? Що є об'єктом її вивчення?
2. Які два різновиди чергувань ви знаєте?
3. Що таке позиційні чергування? Чим вони зумовлені? Наведіть приклади позиційних чергувань голосних і приголосних звуків.
4. Що таке морфонологічні чергування? Чому їх ще називають історичними, або традиційними?
5. Які ви знаєте різновиди історичних чергувань голосних?
6. Назвіть випадки доісторичних чергувань голосних фонем. Наведіть приклади.
7. Які історичні чергування голосних фонем характерні лише для української мови, а в інших слов'янських мовах не відбуваються?

8. Яку історичну основу має чергування /o/, /e/ з /i/? Чим зумовлені відхилення від цього чергування?
9. Поясніть суть та історичне підґрунтя чергування /o/, /e/ з фонемним нулем. Наведіть приклади.
10. Що таке вставні, випадні та етимологічні /o/, /e/? Які з цих фонем чергуються з /i/, а які з фонемним нулем?
11. Поясніть закономірність переходу /e/ в /o/ після шиплячих і /й/. Наведіть приклади цього історичного чергування.
12. Розкрийте суть і причини чергування /o/ та /e/ з /и/ після сонорних приголосних /р/, /л/. Доберіть слова, які ілюструють чергування та відхилення від нього.
13. Які різновиди історичних чергувань приголосних ви знаєте?
14. Що таке перша палаталізація? Які чергування приголосних фонем є її наслідком? Наведіть приклади цих чергувань.
15. Які чергування приголосних фонем зумовлені другою палаталізацією? Наведіть приклади. У яких граматичних формах вони відбуваються? У яких формах наслідки другої палаталізації втрачено?
16. Які чергування приголосних фонем є наслідком третьої палаталізації? Доберіть слова, які б ілюстрували ці чергування.
17. Назвіть чергування приголосних фонем, зумовлені впливом /й/. Наведіть приклади цих чергувань.
18. Чим спричинені характерні для української мови чергування приголосних фонем /г/ – /ж/, /к/ – /ч/, /х/ – /ш/?
19. Які фонетичні процеси зумовлюють чергування приголосних фонем при додаванні суфіксів *-ськ*, *-ств*, *-ин*? Відтворіть ланцюжок звукових змін, що відбуваються у процесі творення слів *козацький*, *козацтво*, *козаччина*.

Тестові завдання

1. Морфологія – це наука, що вивчає:
 - а) частини мови;
 - б) найменші значущі частини слова, їх структуру і типи;
 - в) лексико-граматичні класи слів;
 - г) фонологічну структуру морфем.

2. Чергування фонем у межах однієї морфеми називаються:

- а) фонетичними;
- б) морфологічними;
- в) морфонологічними;
- г) позиційними.

3. Чергування варіантів фонем у межах однієї морфеми називаються:

- а) історичними;
- б) позиційними;
- в) традиційними;
- г) морфонологічними.

4. Зміни у складі морфем, що відбуваються при формо- та словотворенні, бувають двох типів:

- а) чергування голосних і чергування приголосних;
- б) історичні та доісторичні чергування;
- в) чергування звуків і чергування фонем;
- г) історичні та морфонологічні чергування.

5. Фонетичними законами сучасної української літературної мови викликані:

- а) традиційні чергування;
- б) морфонологічні чергування;
- в) позиційні чергування;
- г) історичні чергування.

6. Чергування |o|, |e| // |i| полягає в тому, що:

а) фонемі |o|, |e| у відкритому складі змінюються на |i| у закритому складі;

б) фонемі |o|, |e| у закритому складі змінюються на |i| у відкритому складі;

в) у словах з повноголоссям фонемі |o|, |e| у відкритому складі змінюються на |i| у закритому складі;

г) фонема |o| у відкритому складі змінюється на |e| в закритому складі.

7. Фонеми |o|, |e|, що чергуються з |i|, називаються:

- а) секундарними;
- б) етимологічними;
- в) вставними;
- г) вторинними.

8. Які з названих чергувань є результатом першої палаталізації приголосних?

- а) |г| // |ж|, |к| // |ч|, |т| // |ч|;
- б) |г| // |з|, |к| // |ц|, |х| // |с|;
- в) |г| // |з'|, |к| // |ц'|, |х| // |с'|
- г) |г| // |ж|, |к| // |ч|, |х| // |ш|.

9. Вставні |o|, |e|, що чергуються з фонемним нулем, розвинулися:

- а) після шиплячих і |j|;
- б) на місці етимологічних |o|, |e|;
- в) на місці зредукованих, що вокалізувалися у сильній позиції;
- г) перед сонорними |р|, |л|, |м|, |н|.

10. Позиційні чергування відбуваються у словах:

- а) кожих – кожиханка, пастух – пастуше, рука – руці, рука – ручка, текти – потоки;
- б) легенький – легкий, четверо – чотири, сотня – сто, косити – кошу, ломити – ламати;
- в) голуб – голубка, косити – косьба, молодий – молодший, лічити – лічба, весна – весняний;
- г) ходити – ходжу, ніжності – ніжність, починати – почну, возити – віз, печі – піч.

11. Історичні чергування відбуваються у словах:

а) горох – горошок, боротися – боротьба, гонити – ганяти, скочити – скакати, бджола – бджілка;

б) міх – мішок, женити – жонатий, байрак – у байраці, друг – дружба, трясти – трусити;

в) шести – шостий, четверо – чотири, друг – друзі, молотити – молотьба, черга – у черзі;

г) людина – людство, тихий – тихенький, ягода – ягідка, зоря – зірка, стерегти – сторожити.

12. У якому рядку у всіх словах можливе чергування /o/, /e/ з /i/?

- а) ступінь, постіль, сім, шовк;
- б) дозволити, студент, ворог, зоря;
- в) узгір'я, ягода, шкідник, болото;
- г) верхівка, голос, розбійник, анекдот.

13. У якому рядку у всіх словах можливе чергування /o/, /e/ з /i/?

- а) боятись, вгору, діл, пиріг;
- б) корж, піч, Арсен, кінець;
- в) дзвеніти, Яків, ніс, птахолов;
- г) голос, слово, береза, нога.

14. У якому рядку у всіх словах можливе чергування /o/, /e/ з /i/?

- а) ніготь, шість, молот, сім;
- б) хрін, віз, стільниця, віск;
- в) Семен, засіб, будова, воля;
- г) хлібороб, віл, трійка, березень.

15. У якому рядку у всіх словах можливе чергування /o/, /e/ з /i/?

- а) стояти, метр, Канів, Львів;
- б) гусінь, особа, молоковоз, твій;
- в) родина, футбол, доба, Микола;
- г) мостити, підкова, ягода, ківш.

16. У якому рядку у всіх словах можливе чергування /o/, /e/ з фонемним нулем?

- а) візок, лоб, віхоть, свекор;
- б) лісок, лісочок, журавель, мох;
- в) клопоть, жнець, посол, лев;
- г) палець, кінець, сон, вітер.

17. У якому рядку у всіх словах можливе чергування /o/, /e/ з фонемним нулем?

- а) півень, співець, ярмарок, день;
- б) творець, рот, синок, травень;
- в) корінець, ліфтер, сон, в'язень;
- г) атом, липень, парубок, грудень.

18. У якому рядку у всіх словах можливі історичні чергування голосних?

- а) кожух, ніжність, голуб, весна;
- б) четверо, сотня, вітер, бджола;
- в) легкий, текти, кісник, вузол;
- г) зерно, свекор, вогонь, лоб.

19. У якому рядку у всіх словах можливі історичні чергування голосних?

- а) рот, женити, кров, береза;
- б) дрова, півень, молодий, ворог;
- в) вузол, ступінь, анекдот, постіль;
- г) женити, пшоно, трясти, травень.

20. У якому рядку у всіх словах можливі історичні чергування голосних?

- а) Київ, морква, клопоть, гонити;
- б) метр, дождати, брести, зоря;
- в) гриміти, сосна, дрож, чернець;
- г) театр, вихор, журавель, шовк.

21. У якому рядку у всіх словах можливі історичні чергування голосних?

- а) Семен, день, летіти, гребти;
- б) сідати, промінь, вечеря, чекати;
- в) метр, лісок, візник, дрижати;
- г) молот, чорний, пшениця, нога.

22. У якому рядку у всіх словах чергування приголосних зумовлені впливом першої палаталізації?

- а) рука – ручний, смуга – смужка, сніг – сніжний;
- б) стругати – стружу, сухий – суша, друг – дружина;
- в) знак – значок, перемогти – переможу, тягну – тяжа;
- г) викликати – викличу, мазати – мажу, дихати – дишу.

23. У якому рядку у всіх словах чергування приголосних зумовлені впливом першої палаталізації?

- а) міх – мішок, юнак – юначе, колихати – колишу;
- б) сухий – суша, рік – річний, сніг – сніжний;
- в) пастух – пастуше, Ївга – Ївжин, Явтух – Явтуше;
- г) кликати – кличу, горох – горошок, юнак – юначе.

24. У якому рядку у всіх словах чергування приголосних зумовлені впливом першої палаталізації?

- а) байрак – байраче, бік – бічний, тягну – тяжа;
- б) рука – ручка, ріг – ріжок, дихати – душа;
- в) книга – книжка, пасіка – пасічник, текти – теча;
- г) ходити – пошесть, коса – чесати, кінець – початок.

25. У якому рядку у всіх словах чергування приголосних зумовлені впливом першої палаталізації?

- а) дихати – дишу, горіх – горішок, сваха – свашка;
- б) батіг – батожити, слуга – служка, вухо – вушко;
- в) вовк – вовчиця, загасити – загашу, вінок – віночок;
- г) могти – зможу, рік – річниця, мачуха – мачушин.

26. У якому рядку в усіх словах можливе чергування приголосних?

- а) казати, колихати, плакати, платити;
- б) світити, могти, їздити, нести;
- в) писати, любити, ломити, везти;
- г) ходити, кидати, робити, садити.

27. У якому рядку в усіх словах можливе чергування приголосних?

- а) пестити, графити, косити, брати;
- б) ростити, голосити, ліпити, жити;
- в) трусити, мазати, дрейфити, виміряти;
- г) щепити, ловити, трафити, тямити.

28. У якому рядку в усіх словах можливе чергування приголосних?

- а) загасити, носити, щепити, йти;
- б) ослабити, затопити, закрутити, в'язати;
- в) стругати, кликати, котити, дерти;
- г) уявити, брати, народити, пестити.

ОРФОЕПІЯ

Вправа 73. Прочитайте вголос, запишіть фонетичною транскрипцією правильний варіант. Вкажіть, які вимовні помилки – фонетичні чи фонологічні – зроблено.

Зразок:

[dʰz'ijʃi'e'na] – [d'ijʃi'e'na] – фонетична помилка.

[спасі́б'і ма́м'і за ц'і́н'і пара́ди], [л'ут'ц'], [наро́дна ка́ска колобо́к], [д'дз'áte'л], [про́шу галасува́ти за за́конапрае́кт], [ч'о́рний], [поч'а́ток], [д'дз'áкуйу], [б'і́лий грип], [зі́ч'у ш'ч'ас'т'ц'а], [в'і́з'мі сло́во ў ду́шкі], [ви'є́сті ванта́ш маши́нойу], [ўс'ш'іўс'ш'а].

Вправа 74. Визначте, які саме помилки зроблено у вимові слів, записаних фонетичною транскрипцією¹. Поясніть, яким чином неправильна вимова викликає спотворення звукового образу слів, їх

¹ Приклади взято з: Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С.373 – 374.

плутання і неправильне розуміння сказаного. Усно висвітліть значення орфоепічних норм.

У мене [гриб] – у мене [грип];
 дійшла до тих [к'із] – дійшла до тих [к'іс];
 обійдемося без [ваз] – обійдемося без [вас];
 треба ж їх [ве^нзті] – треба ж їх [ве^нсті];
 [важ хл'іб] – [ваш хл'іб];
 зробив це [мимох'ід'] – зробив це [мимох'іт'];
 була [гадка] – була [гátка];
 іди [зо мнóйу] – іди [за мнóйу];
 люблю [поради^е] – люблю [паради^е];
 хотів [зоста^евити] – хотів [заста^евити];
 треба [золіти] – треба [заліти];
 іду [політи] – іду [паліти];
 підлогу [мостіти] – підлогу [мастіти];
 бур'ян [пополі] – бур'ян [попалі];
 бачу [волі] – бачу [валі].

Вправа 75. Прочитайте вголос і знайдіть помилки у вимові поданих слів. Визначте причини порушення норм української літературної вимови; згрупуйте слова відповідно до джерел відхилень від літературної норми. Поряд запишіть фонетичною транскрипцією правильний варіант.

[калэги], [двац':ат'], [ск'іра], [ч'огó], [розжувáти], [порйáдок], [л'убóф], [га́нок], [ч'аї], [граф], [др'іждж'і], [го́луп'], [ку^орóва], [с'м'ійéт'с'а], [говóрат'], [л'ікар'], [по^уй'їздц'і], [май'і], [куче^нрйáв'і], [дзвоніти], [мохті], [дараг'і], [но́си^ешс'а], [хóч'у], [жо́фтиї], [ус^ш'áкиї], [зшіти], [каскóвиї], [óтчиї], [вогóн'], [áгрус], [бд^ж'олá], [д^{дз}'ід], [мохті], [гарантувáти], [дже^нрél'ниї], [т^ц'іл'ки].

Вправа 76. Прочитайте подані слова вголос, звертаючи увагу на вимову наголошених і ненаголошених голосних. Запишіть їх фонетичною транскрипцією, дотримуючись орфоепічних норм сучасної української літературної мови.

Мета, вела, державний, оглядається, виплести, у степу, швиденько, вершина, печериця, великий, пшениця, винести, випечу, учителі, весна, навесні, миліше, пиріг, бриніти, корець, бере, mine,

пишіть, колихати, берізка, письмена, зернинка, лице, розумний, нагодуйте, а чому, лопух, зозуля, на собі, не тобі, подушка, козі, поріг, ходімо, воріт.

Вправа 77. Прочитайте вголос і запишіть фонетичною транскрипцією. Проаналізуйте особливості вимови початкового голосного в поданих словах.

Інший, іноді, інколи, іній, індик, інде.

Вправа 78. Прочитайте подані слова вголос, дотримуючись орфоепічних норм, запишіть їх фонетичною транскрипцією.

Чуб, хліб, без хиб, граб, суд, рід, мед, лад, холод, народ, віз, мороз, раз, сторож, ніж, відріж, не маж, потяг, навідліг, протяг, ворог, дзиг, гандж, гедзь; чубчик, хлібчик, голубчик, дубки, грядка, кладка, вудка, везти, казкар, візки, віжки, тяжкий, дужка, важчати, тягти, зберегти, стригти, двигтять, лягти, молодший, швидший, солодший, відчайдушний.

Вправа 79. Прочитайте вголос подані тексти; проаналізуйте вимову дзвінких приголосних у кінці слова й перед глухими в коренево-суфіксальній зоні. Випишіть і затранскрибуйте слова, у яких дзвінки приголосні відповідно до орфоепічних норм української мови не оглушуються.

I. Сипле, сипле, сипле сніг...

Мов метелики сріблісті,
Ті сніжинки, білі, чисті,
Тихо стеляться до ніг...
Сипле, сипле, сипле сніг...

Сипле, сипле, сипле сніг...
Тихо, легко і спроквола
Покриває все довкола, –
Ні стежок, ані доріг...
Сипле, сипле, сипле сніг... (*Марійка Підгірянка*).

II. Падав сніг на поріг.

Кіт зліпив собі пиріг.
Поки смажив, поки пік,

а пиріг – водою стік.
 Кіт не знав, що на пиріг
 треба тісто, а не сніг (*П. Воронько*).

III. Ішов кіт через лід
 чорнолапо на обід.
 Коли чує він: зима
 Його біла підзива.
 – Ти чого йдеш через лід
 і лишаєш чорний слід?
 – Бо я чорний, – каже кіт, –
 я лишаю чорний слід.
 Коли ж біла ти сама,
 то білій тут дотемна!
 І пішов кіт через лід
 чорнолапо на обід.
 Стала зимонька сумна:
 за котом ішла весна (*М. Вінграновський*).

IV. Очеретяна хатина
 біля річечки була.
 І жила у ній родина –
 не велика й не мала:
 жабка-дід і жабка-бабка,
 мама-жабка, тато-жабка
 і маленьке маленя –
 жабенятко-жабеня.
 Мама-жабка ловить мушки,
 тато шиє капелюшки,
 курить люльку жабка-дід,
 бабка варить всім обід,
 а веселе жабеня
 їм виспівує щодня... (*Н. Забіла, І. Малкович*).

V. Білий сніг – холодний пух –
 Побілів усе навкруг,

Вітерець пушок збирає,
 Гарні шапочки сплітає:
 І дубкам,
 І грибкам,
 І берізкам,
 І кленкам (*В. Заєць*).

VI. Ішов Миколай лужком-бережком,
 Святий Миколай із повним мішком.

Від хати до хати біленьким сніжком
 ішов Миколай із повним мішком.

Тяжкий і великий у нього мішок,
 а в ньому дарунки для всіх діточок! (*І. Малкович за
 народною пісенькою*).

Вправа 80. Прочитайте подані слова вголос і запишіть їх фонетичною транскрипцією спочатку відповідно до норм літературної мови, а потім, – відтворюючи вимову, властиву південно-західним говорам. Зіставте вимову дзвінких приголосних у літературній мові і в наших місцевих діалектах. Простежте, як порушення орфоепічних норм зумовлює сплутування слів і перекручення їх змісту. З трьома парами слів складіть і запишіть речення.

Зразок:

[криз] – [крис]

Я втомилася від криз. – Від крис капелюха на обличчя падала тінь.

Гриб, гадка, плід, лід, п'ядь, мимохідь, ваз (родовий відмінок множини від *ваза*), кіз (родовий відмінок множини від *коза*), везти, дужка, ворог, міг, ніж, різка.

Вправа 81. Вимовте й затранскрибуйте слова, записавши їх у дві колонки: 1) ті, у яких буквосполученням **дж**, **дз** у вимові відповідають африкати [дж], [дз]; 2) буквосполученням **дж**, **дз** відповідають два окремі звуки [дж], [дз].

Джміль, відзнака, віджимати, дзбан, гандж, підзолистий, бджола, підземний, кукурудза, ходжу, підживити, дзеркало, дзвін, віджени,

джерело, підзивати, надзвуковий, гудзик, броджу, відзиватися, джура, віджартовуватися, дзвоник, дзвякнути, надзвичайний, віджити.

Вправа 82. Прочитайте вголос, вимовляючи шиплячі приголосні відповідно до норм літературної мови. Доберіть слова, у яких є пом'якшені шиплячі.

Ручка, круча, курча, чому, що, щастя, чайка, помічниця, чесати, чоло, позичте, часто, пече, чесний, час, Миколайчук, чоловічий, народження, джерело, проводжати, сиджу, відчай, шепіт, шапка, вишня, вищий, поспішати, лоша, жаба, жолоб, журитися.

Вправа 83. Запишіть фонетичною транскрипцією і прочитайте вголос подані слова. Проаналізуйте особливості вимови приголосних звуків.

Молотьба, косьба, просьба, боротьба, лічба, волочба, аякже, якби, вокзал, екзамен, рюкзак, екзема, анекдот, Великдень, повсякденний, нігті, кігті, дьогтю, легкий, вогкий, зцілення, зцідити, зсадити, зсунути, зсушити, зціпити, зсувати, розтанути, розпочати, розкрити, розхотілося, безправний, безперечний, безхарактерний, з хати, з подвір'я, з телефоном, з саду, з кімнати, без цукру, без хазяїна.

Вправа 84. Прочитайте слова, стежачи за правильною вимовою звукосполучень „свистячий + шиплячий”, „шиплячий + свистячий”, „проривний ([ð], [m]) + щілинний”, „проривний ([ð], [m]) + африкат”. Запишіть фонетичною транскрипцією. У випадках, де можлива подвійна вимова, подайте два варіанти фонетичної транскрипції.

Відгризши, вилізши, зшиток, з шинкою, Кузьчин, зчинити, зчитувати, з чоловіком, з чаші, крізь час, зжертви, з жару, з джурою, дорісши, віднісши, Парасчин, розжалобити, розжований, розширити, розшматувати, розчинити, розчулити, без жала, безжальний, безшелесний, безчестити, без чобіт, без джему, надієшся, бережешся, милуєшся, міжзоряний, між дзеркалами, наважся, не мучся, дружці, запорожці, у юшці, у ручці, на поличці, відсіч, підселити, звідси, дванадцять, під церквою, віддзеркалювати, під дзвонами, безпутство, багатство, копитцем, отцем, от дзеркало, от запах, віджити, підшити, молодший, відчистити, підчісувати, від джмеля, отчий, завітчаний, коротший, багатший, от жаль, от джерело.

Вправа 85. Запишіть фонетичною транскрипцією подані слова. Прочитайте їх уголос, дотримуючись орфоепічних норм. Вкажіть випадки, коли можливі два варіанти вимови.

Сльози, стілець, ясність, стяг, цвіт, Христинці, Христя, пізній, сьогодні, велетні, після, у казці, дзвяк, цвях, пісні, святкувати, світ, постіль, сонця, швидкість, днює, сніданок, Снятин, міцніти, одні, самотність, чесність, зміна, сліпці, повістяр, жєнці, хатній, великодній, ніжність.

Вправа 86. Прочитайте вголос. Проаналізуйте особливості вимови слів іншомовного походження і запишіть їх фонетичною транскрипцією.

Економія, енергія, естетика, відеоплеєр, реєстр, математика, інженер, перука, директор, декрет, семантика, алітерація, декан, астероїд, мозаїка, комуна, логістика, антагонізм, джем, джин, джаз, джемпер, джентльмен, піджак, кювет, бюст, фюзеляж, бюлетень, пюре, бюро, пюпітр, гяур, кюре, бюджет, мюзикл, театр, метр, магістр, студентський, декадентський, гігантський, альпіністський, агентство, аванпостний, форпостний, компостний, баластний, газета, гімнастика, галактика, гіпотенуза, гелій, Гете, Гюго.

Вправа 87. Поставте наголос у поданих словах, перевірте себе за словником.

Спина, обруч, подушка, олень, кропива, подруга, дрова, циган, вітчим, щелепа, отаман, вимова, феномен, читання, запитання, завдання, гуртожиток, чорнослив, рукопис, літопис, кілометр, міліметр, термометр, барометр, псевдонім, монолог, діалог, філолог, корисний, старий, новий, вузький, легкий, виразний, одинадцять, чотирнадцять, сімдесят, вісімдесят, мене, до мене, його, від нього, кого, на кого, себе, через себе, нести, везти, мести, плести, несемо, ідемо, тчемо, будемо, несете, ідете, тчете, будете, високо, глибоко, разом, широко.

Вправа 88. Прочитайте вголос подані тексти. Знайдіть у них і випишіть слова, вимова яких потребує пояснень (з ненаголошеними голосними [e], [u], початковим наголошеним [i], [y] та [i], буквосполученнями **дж**, **дз**, шиплячими приголосними, дзвінками

приголосними в абсолютному кінці слова й перед глухими приголосними, глухими приголосними перед дзвінками, звуками [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [дж] перед м'якими та пом'якшеними приголосними, шиплячими перед свистячими і свистячими перед шиплячими, буквосполученнями **ться, шся** тощо). Запишіть ці слова фонетичною транскрипцією, поясніть їх вимову; виявіть і охарактеризуйте можливі варіанти вимови, які відповідають орфоепічним нормам літературної мови.

I. Ішов дід лісом, а за ним біг песик, та й загубив дід рукавичку. От біжить мишка, влізла у ту рукавичку:

– Тут я буду жити.

Коли це жабка плиг-плиг та й питається:

– А хто, хто в цій рукавичці?

– Мишка-шкряботушка. А ти хто?

– Жабка-скрекотушка. Пусти й мене! (*Українська народна казка*).

II. Їжачатко

з їжачком

їли кашку

з молочком.

Кашка

була солодка.

Моя казка –

коротка (*З народного*).

III. У дворі індик

узувається,

до нього індичка

озивається:

„Індиче-інде,

ходім деінде,

бо тут зимонька,

мерзнуть крилонька!” (*З народного*).

IV. Щука лящу щигля дала,

ляща щиро запитала:

– Ляще-ляще, дати ще?

Бумц! (За Н. Просяниківною).

V. Скочив зайчик в тернину

і роздер кожушину.

Йде лисичку просити

кожушину зашити.

А лисичка регоче,

зашивати не хоче:

„Де ти був? Нащо дер?

Ходи в дранім тепер!”

Біжить зайчик до мами,

зайшли очка сльозами:

„Мамо, люба, не бийте,

кожушину зашийте!..”

Мама сина не біла,

кожушину зашила.

Зайчик очка обтер

і знов скаче тепер (*Марійка Підгірянка*).

VI. Це хатка, яку збудував собі Джек.

Це сад і город. А це – сонях, як сонце,

який заглядає до Джека в віконце,

до хатки, яку збудував собі Джек.

А це ось комора.

В коморі – пшениця,

яку викрадає хитрюща синиця,

і вже не печеться смачна паляниця

у хатці, яку збудував собі Джек.

Це кіт.

Він сміливо виходить з воріт,

бо дуже він хоче зловити синицю,

яка викрадає з комори пшеницю,

з якої так смачно пекти паляницю

у хатці, яку збудував собі Джек.

А це – подивіться –
це пес без хвоста,
який каже „гав!” на сміливця-кота,
який доганяє синицю,
яка викрадає пшеницю,
з якої так смачно пекти паляницю
у хатці, яку збудував собі Джек (*За англійськими
мотивами переспівали І. Малкович та Ю. Андрухович*).

VII. Пішла бабуся на город
по моркву й буряки,
пішла вона до пекаря
по хліб та пиріжки,

а сто дітей – не ледарі –
пішли збирати хмиз.
Усі взяли по гілочці
й набрали цілий віз. [...]

А потім сто зернинок
поклали в землю в ряд –
і вирости з них квіти,
і став квітучий сад (*Н. Забіла*).

VIII. Робін-Бобін-Ненажера
схрумав міліціонера!
З’їв коня і сім телят,
і дванадцять поросят!
Згамав кузню, коваля,
і самого короля!..
Лондон з’їв і Ліверпуль,
випив річку – буль-буль-буль,
змолотив сімсот кролів,
з’їв тринадцять кораблів!..
Закривай швиденько книжку,
щоб тебе, бува, не з’їв! (*Іван Малкович за
англійською пісенькою*).

ІХ. Жив собі роззява –
ліві двері справа.

Зранку він хутенько встав,
піджака вдягати став:
шусть ногами в рукави –
з'ясувалось, то штани.

Отакий роззява –
ліві двері справа! [...]

Трамваєм тридцять третім
він їхав на вокзал
і, двері відчинивши,
до водія сказав:

„Шановний трам-тарам-пам-пам!
Я щось хотів сказати вам...
Я сів не в той... Мені... а-яй!
Трамзал негайно на воквай!..”

Водій перелякався,
і на вокзал подався.

Отакий роззява –
ліві двері – справа! (*І. Малкович за С. Маршаком*).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Що таке орфоепія? Що є предметом орфоепії як розділу науки про мову?
2. У чому полягає значення орфоепічних норм?
3. Які чинники зумовлюють порушення орфоепічних норм?
4. Які типи вимовних помилок ви знаєте? У чому полягають помилки кожного типу? Наведіть приклади таких помилок.
5. Від чого залежить вимова голосних звуків української мови?
6. Назвіть привила вимови ненаголошених [e], [u], [o].
7. У яких випадках ненаголошені [e], [u] вимовляються чітко?

8. Охарактеризуйте вимову дзвінких приголосних української мови. У яких випадках вони оглушуються?
9. Як вимовляються глухі приголосні звуки української мови? Коли вони уподібнюються до парних їм дзвінких? Наведіть приклади.
10. Поміркуйте, які чинники зумовлюють особливу дзвінкість української мови.
11. Охарактеризуйте вимову шиплячих приголосних в українській мові.
12. У яких випадках замість звуків [Ϸ] та [й] вимовляються [ў] та [ї]? Наведіть приклади.
13. Як вимовляються звукосполучення „свистячий + шиплячий”, „шиплячий + свистячий”, „проривний ([ð], [m]) + щілинний”, „проривний ([ð], [m]) + африкат”? Проілюструйте свою відповідь прикладами.
14. Розкрийте особливості вимови слів іншомовного походження. Яким правилам підпорядкована вимова голосних і приголосних звуків у цих словах?

Тестові завдання

1. Орфоепія – це розділ науки про мову, що вивчає:
 - а) співвідношення літер і фонем певної мови;
 - б) співвідношення літер і звуків певної мови;
 - в) норми літературної вимови;
 - г) систему правил, які забезпечують єдність передачі усного мовлення у писемній формі.

2. Предметом орфоепії є:
 - а) правильна вимова звуків, звукосполучень, окремих слів та їх граматичних форм;
 - б) співвідношення букв і фонем певної мови;
 - в) звукова будова мови;
 - г) сегментні фонетичні одиниці.

3. Приголосні звуки в українській мові найчіткіше вимовляються:

- а) перед наступним приголосним;
- б) між голосними; на початку слова перед голосним;
- в) у кінці слова після приголосного;
- г) на початку слова перед приголосним.

4. У сучасній українській літературній мові є такі норми вимови приголосних:

- а) дзвінкі приголосні у кінці слова вимовляються глухо;
- б) шиплячий приголосний [ч] вимовляється м'яко;
- в) у словах *кігті, нігті, вогко, легко, дьогтю* і похідних від них дзвінкий [г] перед наступними глухими зберігає свою дзвінкість;
- г) глухі приголосні перед сонорними не переходять у дзвінкі.

5. У сучасній українській літературній мові є такі норми вимови приголосних:

- а) африкати [дж] [дз] вимовляються як один звук;
- б) дзвінкі приголосні перед глухими в середині слова втрачають свою дзвінкість;
- в) подовжені шиплячі у корені слова є м'якими;
- г) приголосні [в], [й] на початку слова перед голосним, у середині та в кінці слова після голосного переходять у нескладові [ў], [ї].

6. У сучасній українській літературній мові існують такі норми вимови голосних звуків:

- а) ненаголошений звук [о] перед складом з наголошеними [у], [і] вимовляється як [у];
- б) перед складом з наголошеним [і], [и], [о], [у] ненаголошений [и] вимовляється як [e^и];
- в) ненаголошений звук [и] вимовляється виразно в ненаголошеному кінцевому відкритому складі;
- г) перед складом з наголошеними [і], [и], [у] ненаголошений голосний [е] вимовляється як [e^и].

7. У сучасній українській літературній мові існують такі норми вимови голосних звуків:

- а) ненаголошені [e], [и] вимовляються чітко;
- б) ненаголошені [a], [y], [i] зберігають чіткість;
- в) ненаголошений голосний [e] вимовляється з наближенням до [i], але ступінь цього наближення різний;
- г) голосні звуки [a], [y], [i] в ненаголошеній позиції внаслідок ослаблення напруженості вимовляються менш виразно і зазнають певних змін.

8. У ненаголошеній позиції чітко звучать такі ненаголошені голосні:

- а) [a], [y], [i];
- б) [и], [a], [e];
- в) [a], [e], [o];
- г) [a], [y], [o].

9. У яких позиціях глухі приголосні відповідно до орфоепічних норм сучасної української літературної мови одзвінчуються:

- а) перед наступними дзвінками;
- б) перед наступними сонорними;
- в) в абсолютному кінці слова;
- г) перед наступними голосними звуками.

10. *Жц* у словах на зразок *стежці, книжці, діжці* згідно з орфоепічними нормами сучасної української літературної мови вимовляється як:

- а) [жц'];
- б) [с'ц'];
- в) [з'ц'];
- г) [шц'].

11. *Чц* у словах на зразок *ручці, онучці, наймици* згідно з орфоепічними нормами сучасної української літературної мови вимовляється як:

- а) [чц'];
- б) [ц':];
- в) [ч'ц'];
- г) [ц'].

12. *Тц* у словах на зразок *квітці, кімнатці, тітці* згідно з орфоепічними нормами сучасної української літературної мови вимовляється як:

- а) [цц'];
- б) [тц'];
- в) [т'ц'];
- г) [ц':].

13. *Дц* у словах на зразок *кладці, довідці, колядці* згідно з орфоепічними нормами сучасної української літературної мови вимовляється як:

- а) [д̂з'ц'];
- б) [ц':];
- в) [т'ц'];
- г) [тц'].

14. *Жс* у словах на зразок *зважся, обмежся, розважся* згідно з орфоепічними нормами сучасної української літературної мови вимовляється як:

- а) [жс'];
- б) [з'с'];
- в) [зс'];
- г) [с':].

15. *Дьс* у словах на зразок *всядьяся, погодьяся, порадыся* згідно з орфоепічними нормами сучасної української літературної мови вимовляється як:

- а) [д̂з'с'];
- б) [ц':];
- в) [ц'с'];

г) [т'с'].

16. Чс у словах на зразок *вибачся, виплачся, не мучся* згідно з орфоепічними нормами сучасної української літературної мови вимовляється як:

- а) [ч'с'];
- б) [ц':];
- в) [чс'];
- г) [ц'с'].

17. У якому рядку у всіх словах наголос падає на останній склад?

- а) обруч, кропива, несемо, олень;
- б) спина, міліметр, кілометр, термометр;
- в) дрова, сімдесят, вісімдесят, нести;
- г) вітчим, діалог, монолог, новий.

18. У якому рядку у всіх словах наголос падає на останній склад?

- а) нести, мести, везти, плести;
- б) несемо, ідемо, тчемо, будемо;
- в) несете, ідете, тчете, будете;
- г) пишу, сиджу, ношу, прибуду.

19. У якому рядку у всіх словах наголос падає на перший склад?

- а) підемо, підете, будемо, будете;
- б) обруч, нести, колесо, пишу;
- в) дрова, олень, подруга, вітчим;
- г) дошка, новий, циган, колесо.

20. У якому рядку у всіх словах наголос падає на другий склад?

- а) коромисло, тополя, страшний, обруч;
- б) шумний, легкий, різкий, вузький;
- в) подруга, вимова, читання, термометр;
- г) щелепа, ідете, тчете, несете.

21. У якому рядку у всіх словах наголос падає на другий склад?

- а) отаман, подушка, чорнослив, чорнозем;
- б) дрова, коромисло, вітчим, гуртожиток;
- в) кілометр, міліметр, філолог, вільха;
- г) кропива, завдання, бажання, читання.

ГРАФІКА

Вправа 89. Запишіть український алфавіт, після букв у дужках укажіть їх назви.

Зразок:

Аа (а), Бб (бе), ...

Вправа 90. Запишіть літери українського алфавіту, згрупувавши їх так: 1) букви, що позначають одну фонему (мають однофонемне значення); 2) літери, які завжди передають сполучення двох фонем; 3) літери, які можуть мати одно- або двофонемне значення; 4) букви, що позначають дві фонemi: тверду і співвідносну м'яку; 5) літеру, яка не позначає окремої фонemi.

Вправа 91. Запишіть у три колонки подані слова: 1) ті, у яких кількість букв і фонем однакова; 2) ті, у яких букв більше, ніж фонем; 3) ті, у яких фонем більше, ніж букв. Поясніть, чим зумовлена невідповідність між буквами та фонемами в кожному випадку.

Знання, дзбан, їжачок, журавель, калька, В'ячеслав, гаївка, люю, діжка, джоуль, щока, Горький, ганок, криниця, Полісся, віджати, дзига, елейний, виїжджати, тьохкати, шука, дзеркало, ящірка, надзвуковий, щавель, тьмяний, полька, Ївга, юність, підзвітний, громаддя, юрта, дженджуристий, їжа, щирість, Ілля, різьбяр, пояснення, завдання, юродивий, джемпер, виїсти, еретик, вищирити, солов'їний, вояк, гудзик, ядучий, пісня, молитва, насіння, казковий.

Вправа 92. Зробіть фонетичну транскрипцію поданих слів і запишіть їх у три колонки: 1) слова, у яких один і той же звук позначається різними літерами; 2) слова, у яких один звук передається двома буквами; 3) слова, у яких є літери, що не позначають жодного звука.

Воджу, Йосип, шістнадцять, джміль, невістчин, приїзд, джура, дзвін, студентство, завойовник, джаз, кістці, пораджу, дзуськи, Київ, юрист, гудзик, дзьоб, артистчин, віддзеркалювати, п'ю, дзеленькати, шістдесят, джигун, йоржик, дзінь-дзінь, ялина, агентство, Євдокія, дзеркало, гайок, у відпустці, пояснити, джерело, садистський, дзвякнути, Юрій, повістці, бджола, його, шістсот, гедзь, у хустці.

Вправа 93. Знайдіть у тексті й запишіть у дві колонки слова, у яких: 1) літери **д, т, з, с, ц, л, н, р** позначають тверді фонемі; 2) ці ж літери позначають співвідносні з ними м'які фонемі. Поряд з орфографічним записом подайте їх запис фонематичною транскрипцією. Назвіть додаткові засоби, за допомогою яких на письмі передається м'якість фонем.

Зразок:

казка /казка/

зілля /з'іл'л'а/

дні /дн'і/

дні /дн'і/

Лукаш починає грати. Спочатку гра його сумна, як зимовий вітер, як жаль про щось загублене й незабутнє, але хутко переможний спів кохання покриває тугу. Як міниться музика, так міниться зима навколо: береза шелестить кучерявим листом; весняні гуки озиваються в завітлім гаю, тьмянний зимовий день змінється в ясну, місячну весняну ніч. Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вінці. Лукаш кидається до неї з покликом щастя.

Вітер збиває білий цвіт з дерева. Цвіт лине, лине і закриває закохану пару, далі переходить у густу сніговицю. Коли вона трохи ущухла, видно знов зимовий краєвид з важким навісом снігу на вітах дерев. Лукаш сидить сам, прихилившись до берези, з сопілкою в руках, очі йому заплющені, на устах застиг щасливий усміх. Він сидить без руху. Сніг шапкою наліг йому на голову, запорошив усю постать і падає, падає без кінця... (*Леся Українка*).

Вправа 94. Запишіть фонетичною і фонематичною транскрипцією. Визначте способи позначення м'якості приголосних фонем і приголосних звуків у поданих словах.

Тютюн, пильний, весняний, ліщина, рясний, кільце, щодня, стілець, ділянка, бряжчати, молодість, коваль, синє, зілля, міць, колишне, літечко, ряст, ціль, потіха, зіронька, вись, дьоготь, кість,

зозулька, ціна, дятел, тюк, цілісний, тягар, кинь, пізній, сільський, сядиво, неділя, недільний, шість, нічка, цюкати, тіль, літній, любов, січовик, вінця, гедзь, наділити, нявкати, лісок.

Вправа 95. Запишіть у дві колонки: 1) слова, у яких літери **я, ю, є** мають однофонемене значення; 2) слова, у яких ці літери позначають дві фонем.

В'юн, вогняний, мяо, барельєф, юшка, хвиля, ляний, без'язикий, каятися, лють, явір, боятися, п'янкий, пів'юрти, тюхтій, якати, подяка, солом'яний, порт'єра, поява, нюх, тюльпан, юність, об'єднаний, поєдинок, лялечка, копіювати, єнот, дзюдо, полум'яний, більярд, воєнкор, воювати, під'юджувати, заюшити, трете, єхидна, ін'єкція, життєпис, юнак, танцюрист, якір, Пешковський, юстиція, матір'ю, заява, асиміляція, ательє, об'єктивний, боєць, маззю, бюро, п'ятеро, конюшина, віньєтка, поєднати, дружнє, яструб, Лєсков, пояс, тушшю.

Вправа 96. Запишіть слова фонетичною та фонематичною транскрипціями. Порівнявши орфографічний запис із фонетичним і фонематичним, визначте, які фонем і які звуки (варіанти цих фонем) позначають літери **д, т, з, с, ж, н, г, ч, в**.

Зразок:

/ц/ – [ц]: /цар/ – [цар], /циган/ – [ц'иган], /цап/ – [цап];
ц *[ц']: /цвах/ – [ц'в'ах], /цвіт/ – [ц'в'іт], /цвохнути/ – [ц'в'охнути];*
/ц'/ – [ц']: /кінец'/ – [к'інец'], /ц'амрина/ – [ц'амри'на], /лошиц'а/ – [лоши'ц'а].

Доля, будь же, Десна, ділити, оселедцем, позбудься, будь-
д хто, великодній, дудка, у будці, відчинити, будяк, днювати, п'ятнадцять, долина.

Тільки, бореться, потужний, братчик, робіть же, Вітчизна,
т кутній, на квітці, отче, отцем, баскетбол, боротьба, от жаль, квітня, брат зятя, отже, звитяга, кліть, от сюрприз, клятьба.

Злазити, злазь, злазь же, з чоловіком, зять, зшити,
з перезимувати, з парубком, кузня, зіронька, заялозити, розженуся, пізніше, зілля, розширити.

Сип, шістдесят, Христя, сядиво, не журишь же, після,
с Парасчин, сало, косьба, ніс же, ніс би, сіль, синіти, дивись ще,

просьба, висівки.

ж Жабка, Палажці, між дзьобом, на стежці, ліжник, Поволжя, збіжжя, не поріжся, жолоб, аж засміялась, жінка, обжинки, міжзоряний, кужіль, підніжжя.

н Ніжка, наріжний, віконця, тінню, коняка, нести, танцюрист, нірка, нюхати, киньте, станьте, ніжністю, колінця.

з Гість, вогкий, могти, гірчиця, дьогтю, тугий, голос, гяур, рагу, нігтик, Гюго, вигоріти, глина, дігтяр.

ч Очільник, волочба, ніцці, чуйність, калач, не морочся, паліччя, черепки, лічба, дочці, чарівниця, на паличці, хоч би, вечеря, піччю.

в Молитва, священник, вів, ковдра, злива, лавка, Василь, вістря, вплав, дзвякнути, повний, вирвати, вільний, коваль, вважай, ковзкий, повітря, ревью.

Вправа 97. Визначте звукове значення поданих літер, доберіть відповідні приклади (3 – 4 на кожне значення).

Зразок:

б /б/ – [б]: [б^іти], [б^аїка], [заб^ути];
[б^ʹ]: [б^ʹї], [б^ʹурó], [об^ʹід].

В, й, к, я, ю, е, и, о, ц.

Вправа 98. Розгляньте таблицю¹, доповніть її власними прикладами (по 5 на кожен випадок).

Звукове значення окремих буквосполучень

Буква	Основне значення	Приклади	Додаткове значення	Приклади
дж	[дʲж] [дж]	джерело, раджу підживити, переджнив'я		
дз	[дʲз] [дз]	дзвін, дзиґа надзвичайно, підзвітний		
тс			[ц]	багатство [бага́цтво]
тш			[ч:]	коротше [корóч:е]
ться			[ц':]	вітається [ві'та́йе'ц':а]
чц			[ц':]	качці [ка́ц':і]

¹ Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С.373 – 412.

шс			[с':]	вітаєшся [в'іта́йе'с':а]

Вправа 99. З поданих текстів випишіть слова, у яких немає повної відповідності між буквами і фонемами.

I. Андрій прямував до старого береста, що ріс на вершечку горба...

Вліво від Андрія грав на сонці срібними брижами ставок, немов риби купались у ньому, а за ним, на другому горбі, ховалася поміж деревами церква. За берестом лежала долі широка й зелена лука, порізана закрутами синьої річки... На виднокрузі, в далеких околиць сел, білили дзвіниці.

Був сонячний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гуділи в ясному повітрі тихо й мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця.

Андрій поглядав на розвалені кам'яниці і радісно хитав головою:

– Га! вже воно так довго не буде!.. Вони як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару!

„Вони” – були німці чи чехи, а може, й жиди, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч потому ніхто вже не цікавився руїнами. Андрій не покидав надій, що ось-ось не видко як наїдуть пани, усе полагодять і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому тоту новину. Хома хоч сидить біля товару, та все ж ближче до панів, бо третєся коло них. Буде фабрика, буде!..

Бо то, пане добродзею, чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Та! Велике щастя – латочка землі!.. Крутиться оден з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має... Хазяї!.. (М. Коцюбинський).

II. Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оте чисте, виплекане, немов вилизане матір'ю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осміхнулись,

голуб перед образами крутнувся на нитці, і козаки з червоного паперу, наліплені на стінах, узялися в боки.

– Мамо, давати обідати?

– Давай, давай, Гафійко...

Маланка зразу відійшла.

– Та чого ти крутишся по хаті, мов дзига? Так і миски поб'єш. І в церкві все крутилася та оглядалася... (М. Коцюбинський).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Що таке графіка?
2. Що таке буква, або літера?
3. Чому українське письмо називають звуковим, фонематичним?
4. Що таке алфавіт? Як утворилися терміни „алфавіт”, „азбука”, „абетка”?
5. Скільки літер в українському алфавіті? Скільки літер позначають приголосні фонемі, а скільки голосні?
6. Які зміни відбулися в українському алфавіті з виходом у світ 4-ї редакції „Українського правопису” у 1993 році?
7. Які вимоги ставлять до організації графічної системи мови? Чи відповідає усім їм графічна система української мови? Наведіть приклади недотримання цих вимог.
8. Назвіть літери, які позначають голосні фонемі сучасної української літературної мови. Які з них завжди позначають по одній фонемі?
9. У яких випадках літери **я**, **ю**, **є** позначають одну фонему і вказують на м'яку чи пом'якшену вимову попереднього приголосного? Проілюструйте свою відповідь прикладами.
10. У яких позиціях **я**, **ю**, **є** мають двофонемне значення? Наведіть приклади.
11. Які фонемі передаються двома буквами?
12. Коли буквосполучення **дж**, **дз** позначають дві окремі фонемі? Наведіть приклади.
13. Як в українському алфавіті позначаються м'які приголосні фонемі? Чому букви **д**, **т**, **з**, **с**, **ц**, **л**, **н**, **р** є двофонемними?

14. Назвіть засоби позначення на письмі м'якості та пом'якшення приголосних звуків.
15. У якому випадку м'яка вимова приголосних звуків на письмі не передається?
16. Чи є в українській графічній системі спеціальні засоби, що позначають твердість приголосних? Який нелітерний графічний засіб, ужитий після букви на позначення приголосного, свідчить про твердість цього приголосного?
17. Наведіть приклади, коли одна буква передає на письмі різні звуки.
18. Коли довгі приголосні звуки передаються на письмі однаковими буквами, а коли – різними? Наведіть приклади.

Тестові завдання

1. Графіка – це розділ науки про мову, який вивчає:
 - а) систему правил, що визначають написання слів;
 - б) систему правил, що забезпечують нормативність написань;
 - в) сукупність загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, які закріплюються у процесі суспільної комунікації;
 - г) співвідношення літер і фонем.

2. Основною одиницею графічної системи є:
 - а) фонема;
 - б) графема;
 - в) орфограма;
 - г) алфавіт.

3. Алфавіт – це:
 - а) спеціальні умовні знаки для передачі фонем на письмі;
 - б) сукупність букв певної писемності, розташованих у сталому порядку, кожна з яких має свою назву;
 - в) сукупність усіх рукописних і друкованих знаків певної писемності;
 - г) сукупність літер певної мови.

4. Термін „алфавіт” утворений від назв перших букв:

- а) кирилиці;
- б) грецького алфавіту;
- в) українського алфавіту;
- г) латинського алфавіту.

5. Український алфавіт має:

- а) 33 літери;
- б) 32 літери;
- в) 32 літери і знак м'якшення;
- г) 33 літери й апостроф.

6. Основою сучасного українського алфавіту є:

- а) глаголиця;
- б) рунічне письмо;
- в) кирилиця;
- г) давньогрецький алфавіт.

7. До нелітерних графічних засобів належать:

- а) апостроф, наголос;
- б) знак м'якшення;
- в) апостроф, знак м'якшення;
- г) дужки, лапки.

8. Букви *я*, *ю*, *є* позначають дві фонemi (*|ja|*, *|ju|*, *|je|*):

- а) на початку слова, після букв на позначення голосних, апострофа, знака м'якшення, *й*;
- б) на початку слова, після букв на позначення м'яких або пом'якшених приголосних, апострофа, знака м'якшення, *й*;
- в) завжди;
- г) після букв на позначення м'яких чи пом'якшених приголосних.

9. Букви *я*, *ю*, *є* позначають два звуки в кожному слові рядка:

- а) в'юн, вогняний, м'ята, барельєф;

- б) юшка, хвиля, ляний, без'язикий;
- в) каятися, явір, пів'юрти, якати;
- г) лють, боятися, п'янкий, тюхтій.

10. Букви *я, ю, є* позначають два звуки в кожному слові рядка:

- а) подяка, солом'яний, порт'єра, поява;
- б) нюх, тюльпан, юність, об'єднаний;
- в) поєдинок, копіювати, єнот, біль'ярд;
- г) лялечка, дзюдо, полум'яний, воєнкор.

19. Звук [д] є в кожному слові рядка:

- а) футбол, дихання, подвиг, подумки;
- б) дах, подорож, джерело, подушка;
- в) дівчина, раджу, дарунок, подяка;
- г) податок, удача, ходьба, Андрій.

20. Звук [д] є в кожному слові рядка:

- а) південь, шедевр, Дніпро, сядь;
- б) баскетбол, духовність, подруга, далечінь;
- в) Дарина, Богдан, піджак, думка;
- г) душа, дні, біль'ярд, годинник.

21. Звук [д] є в кожному слові рядка:

- а) джаз, водиця, джура, одружений;
- б) долина, відчай, одежина, радитись;
- в) тридцять, дрімота, будинок, дружка;
- г) відерце, духовність, дифтонг, щоденник.

22. Звук [д] є в кожному слові рядка:

- а) подорожній, діжка, однина, дитина;
- б) Тбілісі, ударний, драма, детектив;
- в) диригент, дьоготь, дукач, дисципліна;
- г) вид, відмінок, трудитися, джин.

23. Звук [д] є в кожному слові рядка:

- а) радник, адміністрація, діамант, одержати;
- б) дисиміляція, глід, держава, здивуватися;
- в) дармоїд, деревій, будівля, садок;
- г) дисонанс, дракон, блюдце, схід.

24. Звук [т] є в кожному слові рядка:

- а) техніка, витягати, готичний, анекдот;
- б) трусити, стримати, тариф, трунок;
- в) невістчин, отець, талант, тривога;
- г) отава, телиця, копитце, тренування.

25. Звук [т] є в кожному слові рядка:

- а) готель, варто, жарт, містечко;
- б) питання, станція, тижневий, болітце;
- в) Полтава, метафора, шепіт, вітчим;
- г) ментальний, отримати, вертеп, невістці.

26. Звук [т] є в кожному слові рядка:

- а) планета, кентавр, трактор, баластний;
- б) континент, сотий, тріска, квітці;
- в) прослати, таємниця, часточка, пристрасний;
- г) зітканий, субота, жорстокий, братство.

27. Звук [т] є в кожному слові рядка:

- а) скатертина, тоскно, уста, могутній;
- б) птах, компостний, Карпати, розкутий;
- в) Тимофій, тривога, золото, отцем;
- г) утома, пустеля, тон, привітний.

28. Звук [т] є в кожному слові рядка:

- а) товариш, строфа, птиця, шістсот;
- б) катрен, футбол, теорія, туман;
- в) світло, безстрашний, планетарій, у хустці;
- г) витвір, точка, отупіння, фонетика.

29. Звук [з] є в кожному слові рядка:

- а) зірка, зайчик, злива, застава;
- б) кобза, Захар, зенітка, золото;
- в) захід, зупинка, збіг, зцідити;
- г) березень, козацький, пізній, звичай.

30. Звук [з] є в кожному слові рядка:

- а) кізонька, підзахисний, зеленіти, зустріч;
- б) земля, вокзал, зцілення, затишок;
- в) узуватися, дзеркало, Різдво, резюме;
- г) дзьоб, зірниця, затока, позаздрити.

31. У якому рядку у всіх словах є звук [с]?

- а) сальто, Парасчин, солянка, посестра;
- б) сіль, висмикнути, сховати, асиміляція;
- в) оселедець, шістдесят, слимак, солома;
- г) масло, осилити, квасоля, слива.

32. У якому рядку у всіх словах є звук [с]?

- а) осердя, юстиція, масовий, Христя;
- б) косьба, нести, лист, спалахнути;
- в) краса, навіс, постать, рясний;
- г) юність, січовик, Василина, поселити.

33. У якому рядку у всіх словах є звук [с]?

- а) синіти, смуток, Десна, посол;
- б) красуня, висівки, пасовище, прислівник;
- в) сяйво, ніжність, слава, навмисне;
- г) сотня, сивина, класика, принісши.

34. У якому рядку у всіх словах є звук [з']?

- а) пізній, зілля, кузня, зіронька;
- б) зимувати, зять, зяблик, розірвати;
- в) мазню, зів'янути, крізь, жалюзі;
- г) роззява, злива, сузір'я, резюме.

35. У якому рядку у всіх словах є звук [з']?

- а) без'язикий, зілля, зяблик, паризький;
- б) князь, книжці, зірниці, різьбяр;
- в) гедзь, сузір'я, слизько, боягузький;
- г) дзюдо, зіткнення, воронезький, низький.

36. У якому рядку у всіх словах є звук [з']?

- а) вузький, зірниця, з'ясувати, слизько;
- б) зять, позиція, галуззя, дзьоб;
- в) косьба, різьблення, злазьте, зіниця;
- г) близькість, позірний, паморозь, паморозю.

37. У якому рядку у всіх словах є звук [ж]?

- а) Палажці, жаль, бряжчати, Женева;
- б) жабка, жолоб, обжинки, пожовкнути;
- в) переможний, жінка, важити, жахіття;
- г) дружній, потужний, міжзоряний, отже.

38. У якому рядку у всіх словах є звук [ж]?

- а) важкий, ніжність, паж, наріжний;
- б) на стежці, пожежа, пожива, кужіль;
- в) пружина, збіжжя, бджілка, пражити;
- г) джміль, вважати, жолоб, жалітися.

39. У якому рядку у всіх словах є звук [ж]?

- а) Поволжя, зважати, жалібний, кожний;
- б) жадати, жовтий, стежина, підніжжя;
- в) зважся, ходжу, жарт, джакузі;
- г) мажорний, ближчати, можливо, авжеж.

40. У якому рядку у всіх словах є звук [г]?

- а) горизонт, пагін, гречка, гість;
- б) гяур, звитяга, бігти, гратися;
- в) могли, збіг, година, погода;

г) голос, тугий, дьогтю, гірчиця.

41. У якому рядку у всіх словах є звук [г]?

- а) рагу, вигоріти, горб, берегти;
- б) вогкий, глина, гай, нога;
- в) гримати, галас, вигін, дігтяр;
- г) Гюго, гайнути, грім, гармидер.

42. У якому рядку у всіх словах є звук [х]?

- а) мох, Харків, сніг, хвіртка;
- б) хронотоп, хлоп'я, нігтик, маховик;
- в) бігти, вогкий, хоробрий, хвала;
- г) хранитель, храм, хіхікати, нюх.

43. У якому рядку у всіх словах є спільний приголосний звук?

- а) синіти, сірий, селяни, соняшник;
- б) хоробрий, вогкий, прихисток, халепа;
- в) манера, маківка, омана, місяць;
- г) дріт, донечка, раджу, видих.

44. У якому рядку у всіх словах є спільний приголосний звук?

- а) весна, втрата, поволі, Ярослав;
- б) зима, пізній, зухвалий, кобзар;
- в) мак, кіготь, клямка, крилатий;
- г) ніжці, зірниця, узяти, мазь.

45. У якому рядку у всіх словах є спільний приголосний звук?

- а) джура, отже, джин, відчай;
- б) підземний, дзеркало, дзвонити, дзига;
- в) гедзь, дзвонар, дзеркальний, дзьоб;
- г) дзбан, дзвякнути, дзеркало, гудзик.

46. У якому рядку у всіх словах є спільний приголосний звук?

- а) жнива, обжинки, збіжжя, пожежа;
- б) дарунок, відро, віддати, здихатися;

- в) дідусь, молотьба, дні, дякую;
- г) м'ята, мідь, мюзикл, тьмянний.

47. У якому рядку у всіх словах є спільний приголосний звук?

- а) голод, гість, вигнати, вогонь;
- б) свято, прославити, повість, сон;
- в) Йосип, гайок, ймення, сойка;
- г) Парасчин, пошана, щирий, шепіт.

48. У якому рядку у всіх словах є спільний приголосний звук?

- а) калина, крихта, кігті, виделка;
- б) яблуня, барельєф, майорить, район;
- в) шелест, Вишгород, пошана, мишка;
- г) пастух, хлопчик, хіба, тихий.

49. Звук [д] є в кожному слові рядка:

- а) дишло, подвиг, баскетбол, думка;
- б) Дарина, подарунок, джерело, подушка;
- в) діжка, буджу, вдосвіта, одяг;
- г) видихнути, удар, дятел, Дмитро.

50. Звук [д] є в кожному слові рядка:

- а) денний, дріт, Дністер, будь;
- б) душевний, дружба, футбол, далина;
- в) Дарниця, будинок, піджак, дошка;
- г) діти, звідси, сад, дитинство.

51. Звук [д] є в кожному слові рядка:

- а) радість, водойма, джаз, одружений;
- б) долоня, відчай, одежина, порада;
- в) дванадцять, бідолашний, дача, друг;
- г) видолинок, назад, дрова, денний.

52. Однакова кількість букв і звуків у кожному слові рядка:

- а) сінце, косьба, правило, апостроф;

- б) каравай, єдиний, звичай, арф'яр;
- в) підручник, дзбан, тушшю, пісня;
- г) цвях, єднання, криниця, молитва.

53. Однакова кількість букв і звуків у кожному слові рядка:

- а) розв'язання, колонка, алфавіт, підзвітний;
- б) задзеркалля, поетичний, гостинно, осика;
- в) солов'їний, гудзик, соковитий, вертоліт;
- г) ласощі, джмелик, насіння, казковий.

54. Однакова кількість букв і звуків у кожному слові рядка:

- а) гусеня, пісенний, калька, йоржик;
- б) виїжджати, щирість, приголосний, вереда;
- в) прояв, гаївка, Великдень, прибуток;
- г) фонема, самотність, небеса, сюрприз.

55. Однакова кількість букв і звуків у кожному слові рядка:

- а) дзвіночок, галуззя, черешня, помаранча;
- б) юродивий, танцюрист, мольберт, поселитися;
- в) якір, бюро, долати, ін'єкція;
- г) підзахисний, сп'яніння, конюшина, лялечка.

56. Однакова кількість букв і звуків у кожному слові рядка:

- а) надзвуковий, спрощення, ліжник, обжинки;
- б) лляний, коняка, ніжність, голос;
- в) дзюдо, квітневий, коваль, калина;
- г) літній, любов, лісок, об'єктивний.

57. Однакова кількість букв і звуків у кожному слові рядка:

- а) братчик, малина, світанок, подружній;
- б) ательє, материнство, прощення, осердя;
- в) скатертина, підручник, методика, возз'єднання;
- г) отчий, рукавичка, метамова, друкарня.

58. Однакова кількість букв і звуків у кожному слові рядка:

- а) барельєф, щедрість, вербичка, малеча;
- б) щавель, квітник, агентство, поляна;
- в) чумак, копитце, танцюрист, подяка;
- г) матір'ю, дзенькіт, Христя, гірчиця.

59. Однакова кількість букв і звуків у кожному слові рядка:

- а) пшениця, щиглик, поліття, заручини;
- б) Ївга, кузня, зернина, паляниця;
- в) яблунька, щирість, пояснення, підживити;
- г) глибінь, калина, бджола, плакса.

60. Однакова кількість букв і звуків у кожному слові рядка:

- а) підживлення, конструктор, помилятися, пауза;
- б) роботящий, блиск, дзеркальний, плямка;
- в) рілля, щогла, кулястий, комашня;
- г) косар, Польща, покращення, юність.

61. У якому рядку у всіх словах буквосполучення *дж*, *дз* позначають звуки [дʲж], [дʲз]?

- а) відзнака, кукурудза, віджимати, ходжу;
- б) підзолистий, дзеркало, дзвін, віджени;
- в) джерело, гудзик, підземний, джем;
- г) джміль, дзбан, гандж, бджола.

62. У якому рядку у всіх словах буквосполучення *дж*, *дз* позначають звуки [дʲж], [дʲз]?

- а) броджу, джигіт, надзвичайний, віддзеркалення;
- б) раджу, гедзь, дзвонар, підземний;
- в) дзвонити, піджак, джура, дзвеніти;
- г) дріжджі, джаз, відзвучати, дзвякнути.

63. У якому рядку у всіх словах буквосполучення *дж*, *дз* позначають звуки [дʲж], [дʲз]?

- а) джемпер, дзвонар, джигіт, дзига;
- б) підзаголовок, джгут, джем, дзеленькати;

- в) кинджал, дріжджі, відзначити, кукурудза;
г) підземелля, раджу, джаз, відзолити.

64. У якому рядку у всіх словах буквосполучення *дж*, *дз* позначають звуки [дʲж], [дʲз]?

- а) раджа, віджити, джазовий, дзбан;
б) відзвук, піджак, відзвітувати, дзвонити;
в) джура, воджу, дзенькіт, джоуль;
г) відзнака, підзорний, дзеркальний, дзьобати.

65. У якому рядку у всіх словах буквосполучення *дж*, *дз* позначають один звук?

- а) сиджу, віджиматися, їжджу, дзвонити;
б) дзьобати, джезва, джем, підзолистий;
в) джигун, гандж, гедзь, провадження;
г) дзвякнути, джміль, проваждати, віджартовуватися.

ОРФОГРАФІЯ

Вправа 100. Визначте, на яких принципах орфографії ґрунтуються орфограми в поданих словах. Відповідно до цього запишіть їх у чотири колонки.

Лічба, косьба, просьба; ялинка, єдиний, юнак, їхати; Коваль – коваль, Надія – надія; вечеря, вечора; дьогтю, нігті, легкий; прагнеться, мислиться, каєшся, соромишся; вісник, умисне, корисний; стіл, рід, батьків, іду; щирий, шука, щасливий; зцідити, зціпити, зшити; спитати, скрутити, сфабрикований, стиснути, схвилювати; дзеркало, дзбан, джміль; поїздці, невістці, артистці; кажан, калач, багатий, гарячий; розсипати, розжарений, розправити, безшовний, безжурний; кишеня, левада, лиман, лопух; Марокко, Руссо; насилу – на силу, по нашому – по-нашому, убік – у бік, вранці – в ранці; весна, село, розумний; кузня, листя, пісня; туристський, агентство, дилетантський; **предобрий**, **пригірклий**, **прибігти**; убоztво, ткацтво, празький, бучацький; пшеничний, сонячний, яєчня; весни, села, розум; Дізель – дизель, Ватт – ват.

Вправа 101. Запишіть слова, вставляючи, де потрібно, апостроф. Письмово поясніть правопис виділених слів.

Над...яр...я, без...язикий, арф...яр, черв...як, торф...яний, верб...яний, бур...я, бур...ян, бур...яний, бур...як, **верф...ю**, п...янкий, св...ятковий, В...ячеслав, Св...ятослав, моркв...яний, мавп...ячий, духм...яний, **пів...яблука**, **пів...Європи**, пів...юрти, **пів...острів**, **пан...європейський**, об...єднати, під...юджувати, з...ясувати, **з...економити**, з...орати, **зв...язати**, розв...язання, **цв...ях**, **дит...ясла**.

Вправа 102. Запишіть слова, вставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Письмово поясніть правопис виділених слів. Як можна перевірити написання слів, виділених курсивом?

Коли-небуд..., близ...ко, україн...с...кий, **прип'ят...с...кий**, Гор...кий, **облич...**, бур..., Хар...ків, уман...ський, **Уман...щина**, ірпін...ський, **корін...чик**, мен...ший, тон...ший, **киц...ці**, киц...чин, Зін...ці, Зін...чин, **Малан...ці**, Малан...чин, *піднос...ся*, *підніс...ся*, піз...ній, т...мяний, **різ...бяр**, нян...чин, брин...чати, **Омел...ян**, пужал...но, пужал...це, *люд...с...кіс...ть*, *слиз...кіс...ть*, *різ...кіс...ть*, *бояз...кіс...ть*.

Вправа 103. Запишіть, вставляючи пропущені літери. Усно поясніть, чому вимова поданих слів відрізняється від написання і в який спосіб можна перевірити написання сумнівних приголосних. Письмово поясніть правопис виділених слів.

Пара...чин, Они...чин, (*він*) сміє...ся, (*ти*) сміє...ся, (*ти*) бере...ся, не порі...ся, згри...ши, прині...ши, **ай...берг**, у ложе...ці, у кни...ці, на сте...ці, боро...ьба, про...ьба, моло...ьба, ро...судити, ро...жарити, ро...шарування, ро...жевритися, ро...ширити, бе...чинство, бе...жалісний, ане...дот, Ві...чизна, ні...ті, дьо...тю, **кі...тик**, фу...бол, баске...бол, ві...чай, льо...чик, ма...ч, моло...ший, бага...ший, ...пізнитися, ...хитрувати, ...фабрикувати, ...фокусувати, **...цідити**, ...садити, п'я...десять, Вели...день.

Вправа 104. Запишіть, вставляючи замість крапок літери з або с. Яке фонетичне явище зумовлює труднощі у написанні виділених слів?

...косити, **...сихатися**, ...харапудити, **...середини**, **...саджувати**, ...фальсифікований, **...сукати**, ...крадатися, **...цементований**,

...креслений, ...хвалений, ...повільнений, **...сипаний**,
 ...фотографуватися, **...сув**, ...пакуватися, ...хрестити, **...сутулений**,
 ...партачити, ...фальшивити, **...ціплення**, ...п'яніння, ...тиха,
 ...просоння, **...ціджений**, ...тривожений, ...формованість, ...хибити,
...цілення.

Вправа 105. Запишіть, на місці крапок вставляючи, де потрібно, літери. Послуговуючись „Українським правописом”, аргументуйте написання виділених слів (письмово).

Чес...ний, пристрас...ний, ненавис...ний, **об'їз...ний**, під'їз...ний,
 контраст...ний, улес...ливий, пес...ливий, компос...ний, хвас...ливий,
 тиж...невий, виїз...ний, якіс...ний, зап'яс...ний, балас...ний,
 корис...ний, пропаганди...ський, інтеліген...ський, кіс...лявий,
аген...ство, пис...нути, аванпос...ний, **дисиден...ський**, проїз...ний,
 хвас...нути, плюс...нути, антифашис...ський, шіс...надцять,
хворос...няк.

Вправа 106. Від поданих слів утворіть прикметники, запишіть їх і поясніть правопис.

Доблесть, хрест, заздрість, область, аванпост, виїзд, честь, студент, вартість, баласт, турист, якість, користь, кар'єрист, рідкість, масло, терорист, компост, ненависть, злість, моделіст, радість, перехрестя, захист, контраст.

Вправа 107. Запишіть, вставляючи, де це потрібно, пропущені літери. Поясніть написання виділених слів (письмово).

От...оді, от...епер, от...ам, військ...омат, числен...ий,
 числен...ість, числен...о, здійснén...ий, здійснен...ий, здійснén...ість,
нездолán...ий, **нездóлан...ий**, недоторкán...ий, недотóркан...ий,
 невблагán...ий, несказán...ий, блажен...ий, священ...ий, священ...ик,
 свячен...ий, сказан...ий, спечен...ий, **довгождан...ий**, жадан...ий,
 л...яний, с...авець, жит...єпис, під...аш...я, під...аш..., сторіч...я,
 сторіч..., почут...я, почут...ів, стат...я, **стат...і**, **стат...єю**, **стат...ей**,
 облич...я, облич..., нал...єш, зран...я, спросон...я, попідвікон...ю,
 попідтин...ю, роз...броєн...я, оз...броєн...я, воз...'єднан...я.

Вправа 108. Поставте іменники III відміни у форму орудного відмінка однини. Поясніть, чому не в усіх словах відбувається подовження приголосних. За допомогою словника з'ясуйте значення виділених субстантивів.

Печать, цвіль, ніжність, віддаль, мазь, туш, жовч, обережність, тінь, паморозь, бязь, суверенність, м'якість, пам'ять, гусінь, **нехворощ**, путь, доповідь, подорож, **верф**, річ, погибель, розкіш, Керч, каламуть, одіж, любов, мати, Об, міць, ртуть, гуаш, **кіновар**, харч.

Вправа 109. Поясніть наявність чи відсутність подвоєння букв у поданих словах.

Стаття, статті, статтю, статтею, статей, статтями, у статтях; суддя, судді, суддю, суддею, суддів, суддям, суддями, суддівський, суддівство, судейський; обличчя, обличчю, обличчям, на обличчі, облич, обличчями, на обличчях; життя, життю, життям, у житті, життів, життями, у життях, життєвий, життєпис, життєдайний, життєлюб, житейський.

Вправа 110. Запишіть слова, вставляючи замість крапок літери **о**, **а**.

Б...гатий, б...гато, б...гатство, б...гаття, б...гач, г...рячий, г...рячка, г...ріти, г...разд, к...жан, к...лач, к...чан, х...зяїн, х...лява, б...гатир (багата людина), б...гатир (сильна людина), к...миш, к...рявий, с...лдат, б...рсук, ...таман, п...ром, г...няти, л...мати, вил...мувати, допом...гати, пров...джати.

Вправа 111. Запишіть слова, вставляючи замість крапок літери **е**, **и**.

Сел...з...нь, дж...р...ло, прор...вний, кл...котіти, л...ман, м...нулий, п...ріг, кр...ниця, кел...х, л...мон, ш...потіти, л...вада, дал...ч, л...б...диний, т...плиця, бл...щати, р...бро, ст...рня, стр...міти, спл...ту, справ...дливий, тр...вога, поп...лу, с...режки, гр...міти, к...шеня, тр...вати, в...рховіття, В...ликд...нь.

Вправа 112. Запишіть, вставляючи замість крапок букви **е**, **и** або **і**. Письмово поясніть написання виділених слів.

Пр...мудрий, пр...д'явити, пр...блякнути, пр...ходити, пр...гіркий, пр...гірклий, пр...освященний, пр...рва, пр...вабити, пр...двічний, пр...зирливий, пр...смаглий, пр...комічний, пр...стол, пр...печений, пр...гнічений, пр...дстати, пр...звисько, пр...гвинтити, пр...ста́рілий, пр...ста́рілий, пр...старкуватий, пр...старий, пр...ста́рітисся, пр...подобний, пр...в'ялий, пр...битися, пр...зирство, пр...святий, пр...дтеча, пр...болотний, пр...звище.

Вправа 113. Від поданих слів утворіть прикметники з суфіксом **-ськ**, поясніть їх правопис. Підкресліть слова-винятки, у яких чергування приголосних не відбувається.

I. Бахмач, Ладога, Калуш, Рига, Тбілісі, Люксембург, Владивосток, Запоріжжя, Волга, Кагарлик, Прага, Іртиш, Кременчук, Дамаск, Страсбург, Мекка, Космач, Цюрих, Золотоноша, Буг, Туніс, Ла-Манш, Лейпциг, Гаага, Овруч, Париж, Острог, Прилуки, Галич, Гамбург, Кавказ, Норвегія, Нью-Йорк.

II. Чуваш, словак, лях, черкес, тюрк, інгуш, бурят, коряк, ескімос, волох, турок, француз, чех, ацтек, печеніг, таджик, тунгус, узбек, казах, калмик, киргиз, баск, латиш, абхаз, грек.

Вправа 114. Від поданих слів утворіть прикметники з суфіксом **-ськ**, **-ств** (де це можливо), поясніть їх правопис.

Козак, ткач, гірник, студент, боягуз, герцог, моряк, люди, чиновник, юнак, купець, кріпак, робітник, викладач, молодець, насильник, президент, жінка, дивак, птах, стрілець, авантюрист, багач, народник, кравець, пророк, солдат, парубок, чумак, народознавець, читач, будівник, брат, користувач, ремісник, лейборист, убогий, вояк, солдат.

Вправа 115. Від поданих слів утворіть іменники з суфіксом **-ин**, поясніть їх правопис.

Галицький, київський, гуцульський, крелевецький, вінницький, львівський, одеський, хмельницький, полтавський, козацький, тернопільський, вояцький, волоський, калуський, херсонський, донецький, косівський, наддніпрянський, німецький, черкаський, словацький, батьківський, кріпацький, панський.

Вправа 116. Запишіть іншомовні слова, вставляючи літери на позначення голосних звуків.

Д...ректор, пр...з...дент, д...кан, Ц...церон, Т...ц...ан, реч...татив, брош...ра, пр...т...ндент, Ч...каго, парф...ми, Мекс...ка, дж...нси, Корс...ка, д...лема, Кр...т, пр...з...нтація, Мадр...д, парф...мерія, пр...ор...тет, Лейпц...г, Флор...да, Брат...слава, граф...н, д...героїзація, Ват...кан, Л...сабон, л...сабонський, Р...н...санс, ж...рі, Вав...лон, р...ж...сер, С...дней, д...зель, Д...зель, параш...т, д...зорієнтація, Міссіс...пі, к...нджал.

Вправа 117. Запишіть слова, вставляючи букви **е**, **и**.

С...гментний, фр...кативний, афр...кат, д...ф...р...нційний, ід...нт...фікаційний, д...ст...нктивний, с...нтагма, р...курсія, об...ртони, п...рцепція, акц...нтуаційний, альв...олярний, лат...ральний, д...нтальний, кор...ляція, д...стр...буція, експ...р...м...нтально-фонетичний, фар...нгальний, р...дукція.

Вправа 118. Запишіть, вставляючи замість крапок, де це потрібно, пропущені літери. У виділених словах письмово поясніть наявність чи відсутність подвоєння букв на позначення приголосних. Значення невідомих слів з'ясуйте за допомогою словника.

Барок...о, ін...овація, Гол...андія, ман...а, лібрет...о, **кон...отація**, **дур...а** (рослина), фін..., Мек...а, мот...о, ап...ерцепція, Бет...і, **інтермец...о**, сюр...еалізм, бул...а, **ім...іграція**, **ем...іграція**, піц...а, мір...а (ароматична смола), беладон...а, ір...еальний, Рус...о, ан...отація, бон...а, нет...о, пен...і, біл...ь (законопроект), ім...ітація, Марок...о, марок...анський.

Вправа 119. Запишіть слова іншомовного походження, вставляючи замість крапок знак м'якшення або апостроф.

Ател...є, ф...юзеляж, кур...єр, конференс...є, п...едестал, кон...юнктура, порт...єра, він...єтка, кон...юнктивіт, кан...йон, п...юпітр, об...єкт, міл...йон, б...юро, миш...як, міл...ярд, б...юджет, ін...єкція, барел...єф, ескадрил...я, п...юре, суб...єкт, куп...юра, шампін...йон, вол...єр, дос...є, інтерв...ю, мантил...я, грав...юра,

ар...єргард, бул...йон, Монтеск...є, Г...юго, Н...ютон, М...ллер, Мол...єр.

Вправа 120. Запишіть правильно, поясніть вживання великої літери у власних назвах (у виділених – письмово).

П/президент України, Г/голова В/верховної Р/ради України, В/верховна Р/рада України, П/парламент, **М/міністерство О/освіти і Н/науки України**, у спеціальній літературі А/антонівка, у загальному вжитку А/антонівка, В/велика В/ведмедиця, Т/туманність А/андромеди, З/земля зі своїм супутником М/місяцем, Д/далекий С/схід, П/південно-З/західна З/залізниця, В/вулиця Я/ярославів В/вал, Т/троїстий С/союз, У/угорська Р/республіка, З/збройні С/сили України, Ц/центральна У/управа В/всеукраїнського Т/товариства Просвіта імені Тараса Шевченка, Т/тимчасовий У/уряд, Ф/федерація Н/незалежних П/профспілок України, К/коран, Б/бог З/зевс, С/святий Д/дух, С/софійський С/собор, Д/день У/учителя, В/великий П/піст, Г/громадянська В/війна, В/вітчизняна В/війна, А/акт П/проголошення Н/незалежності України, О/орден П/пошани, М/медаль З/за В/відвагу, **Г/грінченків словник, Ф/франківські сонети, Г/гордіїв вузол, П/піфагорова теорема**, А/афіна, М/муза, А/ангел, сучасні Г/геркулеси, персонаж казки Д/дід М/мороз, загальні назви Д/дід М/мороз, Б/баба Я/яга.

Вправа 121. Запишіть разом, через дефіс або окремо. Письмово прокоментуйте написання виділених слів.

Будь/хто, лінгво/стилістичний, в/цілому, губно/губний, на/швидку/руч, пів/аркуша, не/мов/би/то, **з/будь/ким**, сто/п'ятидесяти/річчя, загально/освітній, на/двоє, прем'єр/міністр, де/який, у/сто/крат, хто/зна/який, по/між, міні/диктант, нижче/згаданий, **старо/слов'янський**, на/добраніч, **мовно/літературний, мовно/стильовий**, член/кореспондент, по/латині, супер/сегментний, **будь/з/ким**, пів/Києва, з/по/між, не/зважаючи/на, сімдесяти/п'яти/мільйонний, вузько/діалектний, аби/то, анатомио/фізіологічний, дарма/що.

Питання і завдання для самоперевірки

1. Що таке орфографія? Що вона вивчає?
2. Що таке орфограма? Які є різновиди орфограм?
3. Які принципи орфографії ви знаєте?
4. Які принципи є основними для орфографії сучасної української літературної мови?
5. У чому полягає фонетичний принцип правопису? Що є його вихідною одиницею?
6. Які орфограми ґрунтуються на фонетичному принципі?
7. У чому суть морфологічного принципу правопису?
8. Які звуки та звукосполучення передаються на письмі на основі морфологічного принципу?
9. У яких випадках застосовується історичний, або традиційний, принцип орфографії? У чому він полягає?
10. Які написання здійснюються за смисловим (диференційним) принципом орфографії?

Тестові завдання

1. Орфографія – це:

- а) історично сформована, уніфікована система правил, що визначають написання слів;
- б) розділ мовознавства, який вивчає і розробляє систему правил, що забезпечують нормативність вимови;
- в) сукупність загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, які закріплюються у процесі суспільної комунікації;
- г) розділ науки про мову, що вивчає співвідношення літер і фонем.

2. Правильне написання, яке обирається з кількох можливих і ґрунтується на закріпленому в системі орфографії правилі, називається:

- а) орфографічна норма;
- б) орфограма;
- в) орфографічне правило;
- г) принцип орфографії.

3. Короткі чіткі рекомендації щодо передачі усного мовлення на письмі називаються:

- а) орфографічними правилами;
- б) принципами орфографії;
- в) орфограмами;
- г) орфографічним словником.

4. Українська орфографія побудована на основі таких принципів:

- а) фонетичного, морфологічного, історичного, смислового;
- б) фонологічного, морфологічного, історичного, смислового;
- в) фонетичного, морфемного, історичного, традиційного;
- г) фонетичного, морфонологічного, історичного, смислового.

5. *Е, и*, що позначають наголошені звуки [е], [и], пишуться за:

- а) фонетичним принципом орфографії;
- б) смисловим принципом;
- в) морфологічним принципом;
- г) традиційним принципом.

6. *Е, и* на позначення ненаголошених звуків [е], [и] пишуться за:

- а) фонетичним принципом орфографії;
- б) смисловим принципом;
- в) морфологічним принципом;
- г) традиційним принципом.

7. Префікс *з-* перед буквами на позначення глухих (крім *к, п, т, ф, х*) пишеться за:

- а) морфологічним принципом орфографії;
- б) фонетичним принципом;
- в) історичним принципом;
- г) смисловим принципом.

8. Буква *щ* пишеться за:

- а) смисловим принципом орфографії;

- б) історичним принципом;
- в) фонетичним принципом;
- г) морфологічним принципом.

9. За фонетичним принципом орфографії пишемо:

- а) букву *a* на місці етимологічного [o] перед складом з наголошеним [a];
- б) префікси *роз-*, *без-* перед шиплячими;
- в) *дж*, *дз* на позначення однієї фонемі;
- г) дієслівні форми на *-шся*, *-ться*.

10. За морфологічним принципом орфографії пишуться:

- а) прислівники, правопис яких необхідно запам'ятати;
- б) дві однакові літери для передачі подовженої вимови приголосних;
- в) буква *щ*;
- г) префікси *пре-*, *при-*.

11. За традиційним (історичним) принципом орфографії пишуться:

- а) слова з ненаголошеними голосними [e], [и], [o], що не перевіряються наголосом;
- б) слова з ненаголошеними голосними [e], [и] та з [o] перед наголошеними [y], [i];
- в) слова з наголошеними [e], [и];
- г) літера *г*, що позначає дзвінкий [г] перед глухими, у словах *кігті*, *нігті*, *легко*, *вогко*, *дъогтю* і похідних від них.

12. *О*, *е* після букв на позначення шиплячих приголосних пишемо за:

- а) фонетичним принципом орфографії;
- б) смисловим принципом;
- в) морфологічним принципом;
- г) традиційним принципом.

13. Основою для перенесення слів із рядка в рядок є:

- а) фонетичний принцип орфографії;
- б) смисловий принцип;
- в) морфологічний принцип;
- г) традиційний принцип.

14. Буквосполучення *чн* у словах, де у вимові є дисиміляція (на зразок *сонячний, молочний, місячний*), пишемо за:

- а) фонетичним принципом орфографії;
- б) смисловим принципом;
- в) морфологічним принципом;
- г) традиційним принципом.

15. Букви *я, ю, є, ї* пишуться за:

- а) смисловим принципом орфографії;
- б) історичним принципом;
- в) фонетичним принципом;
- г) морфологічним принципом.

16. Буквосполучення *дж, дз* на позначення однієї фонемі пишуться за:

- а) смисловим принципом орфографії;
- б) історичним принципом;
- в) фонетичним принципом;
- г) морфологічним принципом.

17. Слова, у яких відбулася асиміляція, здебільшого пишуться за:

- а) морфологічним принципом орфографії;
- б) фонетичним принципом;
- в) історичним принципом;
- г) смисловим принципом.

18. Префікс *з-* у словах на зразок *зцідити, зціпити, зцементувати, зцілити* пишеться за:

- а) морфологічним принципом орфографії;

- б) фонетичним принципом;
- в) історичним принципом;
- г) смисловим принципом.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Алфавіт – складена у певному порядку сукупність букв, уживаних у певній мові, кожна з яких має свою назву.

Артикуляція – це робота мовних органів, спрямована на творення звуків.

Асиміляція (від лат. уподібнення) – уподібнення одного звука до іншого в умовах його творення, причому обидва такі звуки можуть входити до складу одного слова або до складу двох слів, що стоять поряд.

Асиміляція за глухістю – це уподібнення дзвінкого приголосного до парного йому глухого під впливом наступного глухого. Формула: “дзвінкий + глухий” → “глухий + глухий”.

Асиміляція за дзвінкістю – це уподібнення глухого приголосного до парного йому дзвінкого під впливом наступного дзвінкого. Формула: “глухий + дзвінкий” → “дзвінкий + дзвінкий”.

Асиміляція за м’якістю – це уподібнення твердих приголосних [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [дз] до відповідних м’яких під впливом наступного м’якого цієї ж групи.

Асиміляція за місцем і способом творення – це взаємодія свистячих із шиплячими і навпаки, а також взаємодія проривних [д], [т] зі щілинними [з], [с], [ж], [ш] або африкатами.

Буква – це спеціальний умовний знак для передавання звуків (фонем) на письмі.

Витримка (кульмінація, експозиція) – сама вимова зі збереженням такої координації органів мовлення, яка забезпечує потрібну якість вимови.

Головним виявом фонем називають звук, у якому дана фонема реалізується найчастіше в незалежній від фонетичних умов позиції.

Графікою (від гр «графікос» – письмовий) – це наука про письмо, що вивчає співвідношення між буквами алфавіту і звуками (фонемами).

Державна мова – це закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов’язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у закладах освіти, науки, культури, у сферах зв’язку та інформатики.

Дисиміляція зводиться до заміни в слові одного з двох однакових або подібних звуків менш подібним.

Дистинктивна (від лат. розрізняти), або **розрізнявальна**, функція фонему полягає в тому, що фонему, розрізняючи звукові оболонки слів і морфем, вносять тим самим розрізнення у їх значення.

Додаткові варіанти фонему – це звуки, які виступають замість головного вияву фонему і збігаються з головними виявами інших фонем.

Екскурсія (приступ) – підготовка мовних органів для вимови звука; їх налаштування на певний тип координації для вимови звука.

Звук – коливання повітря, що витворюється апаратом мовлення людини і сприймається її апаратом слуху.

Звукосполучення – поєднання кількох звуків однієї або різної якості.

Ідентифікаційна (від лат. ототожнювати), або **розпізнавальна**, функція полягає у тому, що, сприймаючи мовлення на слух, з суцільного потоку мовлення людина вловлює окремі звуки і розпізнає їх як реалізації тих чи інших фонем, а завдяки цьому розпізнає також і складені з цих фонем морфему і слова.

Інтонація – сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер висловлення, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця.

Комбінаторні варіанти – це звуки, які виступають замість головного вияву фонему унаслідок впливу сусідніх звуків, зокрема голосного [i].

Конститутивна (від лат. утворювати, складати), або **утворювальна** функція фонему полягає у тому, що фонему є тим матеріалом, з якого утворюються одиниці вищих мовних ярусів – морфему і слова.

Літературна мова – це унормована, відшліфована, удосконалена форма національної мови, що обслуговує найрізноманітніші сфери суспільної діяльності людей та існує поряд з

іншими її формами-діалектами (територіальними, соціальними), просторіччям, мовою фольклору.

Мова – це характерний для людського суспільства специфічний вид знакової діяльності, який полягає у застосуванні історично усталених у певній етнічній спільноті артикуляційно-звукових актів для позначення явищ об'єктивної дійсності з метою обміну між членами спільноти інформацією.

Морфонологічні (історичні, традиційні) чергування – це чергування фонем у межах однієї морфеми називаються.

Морфонологія – розділ науки про мову, що вивчає фонологічну структуру морфем різного типу і використання фонологічних відмінностей з морфологічною метою.

Наголос – виділення складу у слові за допомогою артикуляційних засобів, властивих даній мові.

Норма літературної мови – це сукупність загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, які закріплюються у процесі суспільної комунікації.

Орфографія (від гр. «орфос» – правильний і «графо» - пишу) – це система загальноприйнятих правил про способи передачі мови у писемній формі, а також розділ науки про мову, який вивчає ці правила.

Орфоенія – система норм літературної мови, що охоплює правила вимови звуків, звукосполучень у мовленнєвому потоці, наголошування слів, а також інтонування; розділ мовознавства, що вивчає норми літературної вимови.

Пауза – припинення звучання, проміжок тиші, вставлений у мовленнєвий ланцюжок.

Позиційні (фонетичні) чергування – це чергування звуків у морфах.

Позиційні варіанти – це звуки, які виступають замість головного вияву фонемі тільки в певній позиції.

Рекурсія (відступ) – втрата координації внаслідок перебудови органів для вимови наступного звука або повернення у стан спокою.

Сегментні фонетичні одиниці – це такі одиниці, які лінійно вичленовуються з мовленнєвого потоку: звуки, склади, звукосполучення, фонетичні слова, синтагми, фрази.

Синтагма – мінімальна ланка мовленнєвого ланцюга, яка об'єднує у своєму складі кілька слів (або одне слово) і становить собою найпростіше синтаксичне ціле.

Склад – це частина звукового ланцюжка, центром якої є голосний звук, до якого долучаються або не долучаються приголосні.

Суперсегментні (просодичні) одиниці накладаються на послідовність звукових одиниць і служать для об'єднання їх у слова, синтагми, висловлювання. До суперсегментних одиниць фонетичної системи мови відносимо наголос, паузи, інтонацію.

Тони – ритмічні звукові коливання, які утворюються коливанням голосових зв'язок.

Факультативні варіанти фонем – це звуки, які можуть виступати замість головного вияву фонем і залежать від особливостей вимови того чи іншого звука окремими людьми чи групами людей.

Фонемою називається найменша фонетична одиниця мови, яка служить для творення, розпізнавання і розрізнення значущих одиниць мови – морфем і слів.

Фонетика (від давньогрецького прикметника “фонетікос” – “звуковий”) – спеціальна мовознавча наука, що вивчає звуковий склад мови.

Фонетичне слово (ритмічна структура, такт) – сукупність складів мовленнєвого ланцюжка, пов'язана єдністю наголосу, що, як правило, збігається з повнозначним словом, однак може втягувати до свого складу суміжні службові слова, об'єднуючи їх спільним наголосом.

Фонетичні вимовні помилки полягають у тому, що відповідна фонема української літературної мови залишається, але під впливом діалекту чи іншої мови має деякі відмінності в артикуляції як основного вияву, так і позиційних чи комбінаторних її варіантів.

Фонологічні вимовні помилки – це змішування фонем, коли якась одна фонема літературної мови заступається цілком іншою фонемою.

Фраза – основна одиниця мовлення у його звуковій формі, яка виражає закінчену думку, має смислову цілісність та інтонаційну структуру.

Функціональний стиль – сукупність мовних засобів, вибір яких зумовлений сферою використання мови.

Часткова асиміляція – це не повне уподібнення, а лише наближення одного звука до іншого. Її результат – два різні звуки, які стають подібними між собою за однією або кількома ознаками.

Шуми – неритмічні звукові коливання, які утворюються в надгортанних порожнинах у процесі подолання перешкоди на шляху повітряного струменя.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб. / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. – К. : ВЦ „Академія”, 2006. – 368 с.
2. Глазова О. П. Українська орфографія : навч. посіб. / О. П. Глазова. – Х. : Ранок, 2008. – 384 с.
3. Глуховцева К. Д. Складні питання сучасної української літературної мови. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навч. посіб. / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2008. – 260 с.
4. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови : в 2 ч. / М. А. Жовтобрюх, М. Б. Кулик. – К. : Вища шк., 1972. – Ч. 1. – 402 с.
5. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова : підруч. / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1984. – 255 с.
6. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови : навч. посіб. / Ю. О. Карпенко. – Одеса : Чорномор'я, 1996. – 144 с.
7. Коструба П. П. Фонетика сучасної української літературної мови (Курс лекцій для студентів філологічного факультету) / П. П. Коструба. – Л., 1963. – Ч. 1. – 100 с.
8. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 1. – 519 с.
9. Плющ Н. П. Сучасна українська мова. Орфоепія : навч. посіб. / Надія Плющ, Віра Бондаренко. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2008. – 272 с.
10. Розгон В. В. Фонетика, фонологія, графіка й орфографія сучасної української літературної мови : навч. посіб. / В. В. Розгон. – Умань : АЛМІ, 2002. – 104 с.
11. Сучасна українська літературна мова : підруч. / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. – К. :

- Вища шк., 2002. – 439 с.
12. Сучасна українська літературна мова : підруч. / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 2003. – 430 с.
 13. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 436 с.
 14. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика : підруч. / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Коненко, В. В. Бондаренко та ін. – К. : Знання, 2010. – 270 с.
 15. Сучасна українська літературна мова. Фонетика : навч. посіб. / Надія Плющ, Оксана Бас-Коненко, Зоя Дудник, Оксана Зубань. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2002. – 173 с.
 16. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка : Практикум : навч. посіб. / за ред. М. М. Фащенко. – К. : ВЦ „Академія”, 2010. – 176 с.
 17. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія : навч. посіб. / Н. І. Тоцька. – К. : Вища шк., 1981. – 183 с.
 18. Шкуратяна Н. Г. Сучасна українська літературна мова: Модульний курс : навч. посіб. / Н. Г. Шкуратяна, С. В. Шевчук. – К. : Вища шк., 2007. – 823 с.
 19. Ющук І. П. Українська мова : підруч. / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2006. – 640 с.

Додаткова література

1. Багмут А. Й. Інтонаційна будова простого розповідного речення у слов'янських мовах / А. Й. Багмут. – К. : Наук. думка, 1970. – 173 с.
2. Багмут А. Й. Інтонація спонтанного мовлення / А. Й. Багмут, І. В. Борисюк, Г. П. Олійник. – К. : Наук. думка, 1985. – 316 с.
3. Багмут А. Й. Семантика і інтонація в українській мові / А. Й. Багмут. – К. : Наук. думка, 1991. – 168 с.
4. Берковець В. Словникове і фонетичне слово в сучасній українській мові / Віра Берковець // Дивослово. – 1999. – №1. – С. 10 – 11.
5. Блик О. П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія /

- О. П. Блик. – К. : Рад. шк., 1988. – 128 с.
6. Бондар О. І. Система голосних фонем української мови: динамічний підхід / Бондар О. І. // Записки з українського мовознавства. – Одеса, 2005. – Вип. 15. – С. 12 – 19.
 7. Бондаренко В. До питання про подвійний наголос в українському слові / Віра Бондаренко // Українське мовознавство. – 2008. – Вип. 38. – С. 19 – 24.
 8. Борисюк І. В. Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення / І. В. Борисюк. – К. : Наук. думка, 1980. – 204 с.
 9. Брахнов В. М. Явище асиміляції в консонантизмі української мови / В. М. Брахнов. – К. : Наук. думка, 1970. – 101 с.
 10. Булаховський Л. А. Український літературний наголос. (Характеристика норми) / Л. А. Булаховський – К. ; Л. : Рад. шк., 1947. – 54 с.
 11. Винницький В. М. Деякі теоретичні питання акцентології / В. М. Винницький // Мовознавство. – 2003. – №5. – С. 14 – 25.
 12. Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові / Василь Михайлович Винницький. – К. : Рад. шк., 1984. – 160 с.
 13. Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток / В. М. Винницький. – Л. : Біблос, 2002. – 576 с.
 14. Вовк П. С. Теорія центрів і периферії фонологічної та акцентологічної систем / П. С. Вовк. – К. : ІЗМН, 1997. – 124 с.
 15. Глібчук Н. М. Погляди О. Курило на систему голосних фонем української мови / Н. М. Глібчук // Мовознавство. – 1993. – №6. – С. 34 – 37.
 16. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. – К. : Вища шк., 1999. – 207 с.
 17. Дудик П. Наголошення слів і культура мовлення / Петро Дудик // Дивослово. – 2003. – №4. – С. 19 – 20.
 18. Жилко Ф. Т. Нейтралізація фонологічних опозицій в українській літературній мові / Ф. Т. Жилко // Мовознавство. – 1968. – №4. – С. 17 – 24.
 19. Жовтобрюх М. А. Історичні чергування приголосних в

- українській мові / М. А. Жовтобрюх // Українська мова в школі. – 1958. – №1. – С. 16 – 25.
20. Жовтобрюх М. А. Основи і принципи української літературної вимови / М. А. Жовтобрюх // Українська мова і література в школі. – 1976. – №6. – С. 63 – 75.
21. Жовтобрюх М. А. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1979. – №5. – С. 9 – 10.
22. Загальна та експериментальна фонетика : [зб. наук. праць та матеріалів / відп. ред. Л. Скалозуб]. – К. : Соборна Україна, 2001. – 318 с.
23. Залеський А. М. Подовжені приголосні у фонологічній і морфологічній системах української мови / А. М. Залеський // Мовознавство. – 1980. – №6. – С. 56 – 65.
24. Іщенко О. Акустичні характеристики голосних звуків української мови (експериментально-фонетичне дослідження) / Олександр Іщенко // Українська мова. – 2008. – №4. – С. 102 – 111.
25. Квашук А. Г. Уподібнення і розподібнення приголосних / А. Г. Квашук // Українська мова і література в школі. – 1968. – №9. – С. 56 – 59.
26. Коструба П. П. Основні поняття фонології / П. П. Коструба // Українська мова і література в школі. – 1965. – №7. – С. 21 – 25.
27. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська акад.”; Всеукр. т-во „Просвіта” ім. Тараса Шевченка, 2004. – 163 с.
28. Міщенко Т. С. Про інтенсивність голосних української мови / Т. С. Міщенко // Мовознавство. – 1974. – №4. – С. 56 – 62.
29. Найдорожчий скарб: Слово про рідну мову : поезії, вислови / упоряд. В. І. Лучук. – К. : Рад письменник, 1990. – 390 с.
30. Наконечний М. Ф. Орфоепічні норми та їх значення / М. Ф. Наконечний // Українська мова в школі. – 1958. – №1. – С. 3 – 15.
31. Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1990. – №6. – С. 3 – 10.

32. Німчук В. В. Проблеми українського правопису ХХ – поч. ХХІ ст. / В. В. Німчук. – Кам'янець-Подільський : КПДПУ, 2002. – 116 с.
33. Перебийніс В. С. Кількісні і якісні характеристики системи фонем української літературної мови / В. С. Перебийніс. – К. : Наук. думка, 1970. – 270 с.
34. Пилинський М. М. Літературні норми: типи та їх класифікація / М. М. Пилинський // Мовознавство. – 1974. – №1. – С. 11 – 23.
35. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі „спільної колиски” / Г. П. Півторак. – К. : ВЦ „Академія”, 2001. – 152 с.
36. Прокопова Л. І. Приголосні фонем сучасної української літературної мови. Експериментально-фонетичне дослідження / Л. І. Прокопова. – К. : Вид-во КДУ, 1958. – 149 с.
37. Савченко І. С. Змішані типи консонантної асиміляції за артикуляційно-акустичними ознаками / Ірина Савченко // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць. – Черкаси : Вид. від. ЧДУ, 2007. – Вип. 5. – С. 41 – 49.
38. Савченко І. С. Чисті типи консонантної асиміляції за артикуляційно-акустичними ознаками / Ірина Савченко // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць. – Черкаси : Вид. від. ЧДУ, 2008. – Вип. 6. – С. 136 – 147.
39. Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу / О. Б. Ткаченко. – К. : Спалах, 2004. – 272 с.
40. Тоцька Н. І. Голосні фонем української літературної мови / Н. І. Тоцька. – К. : Вид-во КДУ, 1973. – 193 с.
41. Тоцька Н. І. До питання про артикуляційну та акустичну класифікацію голосних фонем української мови / Н. І. Тоцька // Мовознавство. – 1976. – №6. – С. 5 – 10.
42. Тоцька Н. І. Ненаголошені алофони голосних фонем української літературної мови / Н. І. Тоцька // Мовознавство. – 1970. – №5. – С. 21 – 30.
43. Тоцька Н. І. Система голосних фонем української мови / Н. І. Тоцька // Мовознавство. – 1983. – №5. – С. 16 – 23.
44. Українська мова у ХХ сторіччі: Історія лінгвоциду : док. і

матеріали / упоряд. : Л. Т. Масенко та ін. – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська акад.”, 2005. – 399 с.

45. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов. – К. : ВЦ „Академія”, 2003. – 160 с.

Довідкова література

1. Бурячок А. А. Орфографічний словник української мови / А. А. Бурячок. – К. : Наук. думка, 2002. – 464 с.
2. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003. – 896 с.
3. Головащук С. І. Складні випадки наголошення : словник-довідник / С. І. Головащук. – К. : Либідь, 1995. – 192 с.
4. Головащук С. І. Словник наголосів / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2003. – 320 с.
5. Орфоепічний словник / [уклад. М. І. Погрібний]. – К. : Рад. школа, 1984. – 629 с.
6. Орфоепічний словник української мови / уклад. : М. М. Пешак, В. М. Русанівський та ін. – К. : Довіра, 2001 – 2003. – Т. 1 – 2.
7. Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови / М. І. Погрібний. – К. : Рад. шк., 1964. – 639 с.
8. Українська літературна вимова і наголос : словник-довідник / за ред. М. Жовтобрюха. – К. : Наук. думка, 1973. – 724 с.
9. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
10. Український орфографічний словник / уклали В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун ; за ред. В. Г. Склярєнка. – К. : Довіра, 2008. – 983 с.
11. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – 288 с.

Навчальне видання

Семенюк Оксана Антонівна

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА
Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія.
Орфоєпія. Графіка. Орфографія

Збірник вправ і завдань
2-ге видання, виправлене і доповнене

В авторській редакції

Дизайн обкладинки *Світлани Прокіпчин*
Комп'ютерна верстка *Романа Семенюка*

Підписано до друку 09.10.18. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк цифровий.

Гарнітура „Таймс”. Умовн. друк. арк. 7.

Наклад 200 прим. Зам. 25.

Віддруковано: підприємець Голіней О.М.

Адреса: м. Івано-Франківськ,

вул. Галицька, 128,

тел. (0342) 58 04 32